

Parčićeva koncepcija obnove staroslavenskih liturgijskih knjiga u XIX. stoljeću

Lukić, Milica; Blažević Krezić, Vera

Source / Izvornik: **Lingua Montenegrina: časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, 2015, 8/1, 53 - 85**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:694437>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-19**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

UDK 003.349.2(497.5)''18''

Izvorni naučni rad

Milica LUKIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

mlukic@ffos.hr

Vera BLAŽEVIĆ-KREZIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku

vblazevic1@ffos.hr

PARČIĆEVA KONCEPCIJA OBNOVE STAROSLAVENSKIH LITURGIJSKIH KNJIGA U XIX STOLJEĆU

Neosporno je danas da vodeća uloga u obnovi staroslavenskih liturgijskih knjiga u XIX. st. pripada Dragutinu Antunu Parčiću. Taj je devetnaeststoljetni *homo universalis* u paleoslavističkoj / paleokroatističkoj literaturi poznat kao onaj koji je *glagoljskim misalom spasio starodrevnu hrvatsku povlasticu – glagoljicu od neminovne propasti* koja joj je prijetila u drugoj polovici XIX. stoljeća. Njegov glagoljski *Misal*, kojim se u liturgijsku uporabu vraća crkvenoslavenski jezik, izlazi 1893. u svom prvom izdanju i predstavlja krunu ćirilometodskih obnoviteljskih nastojanja ne samo među Hrvatima nego i među Slavenima uopće. U vrijeme kada glagoljica na hrvatskome nacionalnom prostoru živi svojim *potisnutim životom* valjalao je osigurati da se glagoljski *Misal* može bez poteškoća upotrebljavati, stoga D. A. Parčić izdaje *Mali azbukvar za pravilno i jednolično čitanje glagoljice* (autor Ivan Broz, 1894) te priređuje staroslavensku gramatiku i rječnik: *Grammatica paleoslavico-latina* i *Rječnik latinsko-glagoljski*, koji su ostali u rukopisu. U radu će se stoga opisati dva navedena priručnika i pokazati kako je ono što opisuju (i propisuju) u skladu s Parčićevom koncepcijom jezičnoga oblikovanja (obnavljanja) staroslavenskih liturgijskih knjiga, napose *Misala* iz 1893. Također će se potvrditi da Parčić sudbinu svojih liturgijskih izdanja nije želio prepustiti slučaju, već je promišljeno i s jasnom koncepcijom pristupio obnovi staroslavenskih liturgijskih knjiga.

Ključne riječi: *hrvatski crkvenoslavenski jezik, XIX. stoljeće, Misal 1893, pomoćna liturgijska izdanja*

1. Uvod: u svjetlu jezične politike – novocrkvenoslavenski varijeteti u dodiru (iscl. i hosl. jezik)¹

Prije nego odredimo mjesto pomoćnih liturgijskih izdanja (jezičnih priručnika) koje je D. A. Parčić oblikovao (uz temeljne liturgijske knjige), a koji opisuju i propisuju odrednice obnovljenoga hosl. jezika i pisma u XIX. stoljeću, naš je zadatak skicirati i unutarnju strukturu procesa istočnoslavenizacije liturgijskih knjiga koji, među ostalim, uključuje:

- jezičnu politiku i jezično planiranje
- istočnoslavenizirane gramatike kao normativne priručnike
- kodifikaciju novo(crkveno)slavenskoga jezika pri Rimu

Valja ga dovesti u složeniji odnos s procesom uređivanja i objelodanjivanja novih knjiga u XIX. stoljeću po obnovljenoj hosl. recenziji, a koji je temeljen i na afirmativnim pretpostavkama. Suodnos je najprije definiran vanjskojezičnim, političkim razlozima – daljnjim unionističkim težnjama *Cyrrillomet-hodiane* kao pokreta² te prilagođenošću iscl. prijevodnih izdanja normiranim latinskim uzorima (Vulgata) – tako da isti i ne može počivati tek na odstupanju i suprotnostima, a ocjene filologa o kulturocidnom razdoblju istočnoslavenizacije koje smjenjuje preporodno hrvatskoglagoljsko XIX. stoljeće danas se drže pretjeranima, točnije korisnijim se čini uspostaviti problemski pristup posljednjim etapama aktivnoga razvoja glagoljaštva i glagolizma, čemu bi i poglavlja ovoga rada mogla pridonijeti.

S obzirom na to da je proces slijedio određenu pravopisnu i gramatičku normu (grafija i jezik) s kojom je hrvatsko glagoljaško svećenstvo bilo malo upoznato, slovenska slavistica Vanda Babič smatra kako je termin istočnosla-

¹ Sociolingvistika radije operira točnije određenim i jače omeđujućim pojmom jezičnog varijeteta, koji je povezan s izvanjezičnim činiteljima, nego pojmom jezika u smislu jednog autonomnog, globalnog i monolitnog sustava. Novocrkvenoslavenski jezici / jezični varijeteti o kojima se raspravlja jesu hrvatski crkvenoslavenski i istočnoslavenski jezik hrvatskih liturgijskih knjiga u XVII. i XVIII. stoljeću. U tekstu rada označeni su kraticama: hosl. i iscl. jezik.

² Milica Lukić ističe kako je vatikanski Zbor za širenje vjere ustanova koja postupa u skladu s ekumenskim nastojanjima i poticanjem crkvenoga jedinstva između Katoličke i Pravoslavne crkve, a nakon što su se *Brestovskom unijom* Kijev i sva Rutenija sjedinili s Rimom, hrvatske glagoljske liturgijske knjige postale su sredstvo kojim se ima postići kohezija među raskoljenim Slavenima, tim više što su rusku redakciju staroslavenskoga jezika rabili i novopridošli ukrajinski grkokatolici (u Poljskoj i u Ukrajini), držeći je *pravim liturgijskim jezikom* (2010: 79-80). Formalna dopusnica za uporabu nelatinskoga jezika u liturgiji izrečena je još 1215. godine na Lateranskom koncilu, a četiri stoljeća kasnije ekumenske su težnje kroz nove liturgijske jezike i dalje ostale zaštitnim znakom Rima i djelovanja Kongregacije.

venizacija (usp. 2000: 17-29) precizniji od termina rusifikacija (temelji se na gramatikama Lavrentia Zizania 1596. i Meletia Smotrickoga 1619³). To isto tako znači da su bila potrebna i pomoćna liturgijska izdanja za ovladavanje novim pravopisnim i jezičnim pravilima, ponajprije bukvari: Levakovićev *Bukvar* u trima izdanjima (1629, 1693. te 1763. pod uredništvom Antuna Juranića), Karamanov *Bukvar slavenskij pismeny Veličajšago Učitelja B. Jeronima Stridonskago Napečatan. V Rime; Tipom Svetoga Sobora ot razmnoženija Very* u dvama izdanjima (1739. i 1753). Izdana je potom i mrtvačka misa u dvama izdanjima Ivana Paštrića: *Misse za umervšie samo iz missala rimskoga izvadjene svojim zakonom kako se v isti služi. Za službu i način svih crikav (!), Romae, Anno 1707.* te izdanje iz 1767. godine (za tisak priredio o. A. Juranić, usp. Bolonić 1980: 23), a tu su i *Molitvi Prežde, i poslije Misse glagolimija, iz Messala Romeskago, Injehže mjest izvedene, ninježe iz latinskoga na Slavinski jezik privedene* iz 1765. godine.

S obzirom na to da je riječ o novocrkvenoslavenskom razdoblju, vremenu u kojem se csl. jezični varijeteti javljaju u određenoj sredini usporedo s književnim jezikom kojemu je osnova „domaći“ idiom (kod Hrvata to je hrvatski crkvenoslavenski jezik od XVI. stoljeća, usp. Damjanović 2005: 11), razvija se svijest tadašnjih članova komisije za uređivanje liturgijskih knjiga (pri Kongreaciji u Rimu) o razlici *vulgarnih dijalekata* ili govornih slavenskih idioma (koji ulaze i u jezik knjige, doduše nižega registra od liturgijskog) i općeslavenskoga književnog jezika (izvornim takvim jezikom u XVII. i XVIII. stoljeću drži se iscl. jezik čija je norma kodificirana gramatikama M. Smotrickoga i L. Zizania⁴).

U knjizi o jeziku hrvatskih glagoljaša Stjepan Damjanović (1984b: 9-42) već u uvodnim poglavljima naglašava razlikovnu povijest narodnoga jezika (dijalekta) i povijest književnoga jezika te ističe probleme s kojima se pri takvoj podjeli susrećemo. Povijest nas književnoga jezika stavlja pred dvojaku zadaću: s jedne strane opisujemo povijest njegova ustrojstva na svim jezičnim razinama (fonologija, morfologija, sintaksa, leksik), a s druge strane opisujemo povijest njegova normiranja i uporabe (vanjska povijest jezika, izvanjezični činitelji poput društveno-političke strukture društva, jezičnih kontakata, prosvjetnih, crkvenih prilika i političkih poteza i dr). Književni je

³ *Gramatika Slovenska s'veršennago iskustva osmi častij slova i inych nuždnych Lavrentia Zizania* (Vilno 1596), *Gramatiki Slavenskija pravilnoe sintagma Meletia Smotrickog* (Jevje blizu Vilna 1619).

⁴ Koliko su maloruski unijati pri Rimu uistinu malo (ili nimalo) poznavali te gramatike odnosno iscl. normu, svjedoči Emanuela Sgambati u članku *Udio Rusina u izdavanju hrvatskih glagoljskih knjiga u XVII. stoljeću* (1983: 103-122). Gramatiku M. Smotrickoga otkriva tek Paštrić kao novitet, a svi unijati u Propagandinoj jezičnoj komisiji nisu primarno bili filolozi / jezikoslovci.

jezik normiran i kodificiran, a to podrazumijeva zakonitosti jezika i njihovu prihvaćenu uporabu, te postojanje propisa i pravila u rječnicima, gramatikama i drugim priručnicima. U povijesnim jezicima norma se ponekad očituje i kao odsutnost norme (L. Ščerbe, prema Damjanović 1984b: 14), odnosno variranje norme, a u povijesti hrvatskoga jezika (pritom treba razlikovati povijesni jezik od funkcionalnoga⁵) u srednjem vijeku književni su jezici i latinski i općeslavenski književni jezik. Oba su jezika čvrsto normirana što znademo jer oni koji se njima služe dobro razumiju što se u tom jeziku može, a što ne može. Tako shvaćena norma (u variranju) pokazuje i postojanje čakavskoga književnog jezika. Uz latinski dakle, jezik je knjiga našega (razvijenog) srednjovjekovlja hrvatski crkvenoslavenski jezik. Međutim, taj jezik nije nikada zadovoljavao sve potrebe koje bi jedan književni jezik morao zadovoljavati. Uz njega su postojala dva niže rangirana jezika koja su također imali područja primjene – čakavsko-crkvenoslavenski (-kajkavski) amalgam te čakavski, narodni jezik. U nekim područjima su se međusobno i preklapali, ali nikada nisu imali funkciju koju je imala visoka varijanta – crkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije, a to je liturgija. Problem je tek u činjenici da norma tih jezika nije kodificirana (izrada gramatika i rječnika, prihvaćanje i odbacivanje iz jezičnoga temelja / dijalekta, usp. Mićanović 2006: 22-23). Pisci i priređivači naših srednjovjekovnih liturgijskih djela dobro su poznavali crkvenoslavensku normu. Tako, između ostalih, tvrde i Hercigonja (usp. 1984: 28), Josip L. Tandarić (1993: 33), Damjanović (1984b: 12-13, 2008: 14-15). Ipak, događalo se da je ta norma nekada zanemarivana. Prelaženje na neki drugi kôd ili njihovo miješanje, posuđivanje izraza iz jednoga sustava u drugi, što je jedna od bitnih diglosijskih odlika, uvijek je bilo svjesno i s određenom svrhom (Tandarić 1993: 87). To Damjanović naziva prema Ščerbeu variranjem norme. Glagoljaši su u hrvatskoglagoljskim tekstovima pomlađivali jezik i to je bilo isključivo pitanje njihova stava. Prema Peteru Trudgillu (1995: 98-99), važno bi bilo utvrditi da je niska diglosijska varijanta standardizirana do određenoga stupnja kao što je to kod čakavskoga jezika. Mada nepisana, njegova je norma uočljiva, tako ističu i Lozić Knezović i Galić Kakkonen (2010: 211-226), a Damjanović tvrdi da nije kodificirana (1984b: 12-13, 2008: 14).⁶ Potom, sve varijante

⁵ Povijesni jezik postoji kao kulturni proizvod i priznat je kao jezik od vlastitih govornika i govornika drugih jezika; on je sklop različitih jezičnih sustava koji se razlikuju trojako: u prostoru (oblikuju različite dijalekte > dijatopijska različitost), društveno-kulturno (konstituiraju različite jezične slojeve i jezične razine > dijastratička različitost (u izražajnom pogledu – jezični stilovi > diafazijska različitost). Funkcionalni jezik je u svakom pogledu jedinstven (za razliku od povijesnog jezika), tj. istodobno je sintopijski, sinstratički i sinfazijski i on je kao jedinstveni jezični sustav predmet gramatike (Mićanović 2006: 12-14).

⁶ Andrew R. Corin drži da uistinu sva društva, pismena ili ne, poznaju neku endogenu, intuitivnu komunikacijsku normu. To znači da se ne slaže do kraja s u nas posve prihvaćenim

hrvatskoga jezika imaju svoj naziv i razlikuju se jedna od druge. Situacije u kojima se svaka varijanta upotrebljava društveno su vrlo dobro definirane. Hrvatskoglagoljski liturgijski tekstovi očuvali su normu hrvatskoga tipa crkvenoslavenskoga jezika do danas. Na temelju istraživanja i opisa jezičnoga stanja na svim jezičnim razinama u tim spomenicima (od XI. do XVI. st), moguće je apstrahirati značajke varijetetne norme hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika na svim jezičnim razinama (usp. Mihaljević – Reinhardt 2005: 31-82). Na temelju te spomeničke baštine, metodološki također pristupajući hcsl. jeziku kao podsustavu općeslavenskoga književnog jezika, Ivan Berčić i Dragutin A. Parčić u jeku ćirilometodske obnove XIX. stoljeća „vraćaju“ hcsl. jezik u liturgijske knjige (Tandarić 1993: 70-72, Lukić 2012b: 317-337). Da ne nastavljaju ondje gdje je zaustavljen prirodan razvoj toga jezika u XVI. stoljeću, dobro je poznato (Žagar, Zaradija Kiš 2006: 153-189), ali valja rasvijetliti koji su čimbenici uvjetovali taj smjer. Jedan je od njih je svakako želja da se vrte na početak redakcijskoga formiranja kako bi osigurali što veću razumljivost i kohezivnost književnoga jezika u općeslavenskom (ekumenskom) pokretu. Drugi jest isticana činjenica o istočnoslavenizaciji liturgijskih knjiga – taj 260 godina dug proces ostavio je neizbrisiv trag u povijesti hrvatskoga jezika i nikako nije mogao biti zanemaren, što zbog izvanjezičnih činitelja (politika Rima, jezik koji je također imao namjeru zbližiti istočne i zapadne Slavene, Tridentni sabor i sravnjenost s Vulgatom), što zbog uskojezičnih (normiranost i kodificiranost iscl. književnog jezika, uporabna vrijednost (*uzus*) čak i u hrvatskim glagoljskim župama). Treći proizlazi iz drugoga, a tiče se činjenice da norma hcsl. jezika u vrijeme Berčića i Parčića nije (o)pisana, odnosno ne postoje gramatike, rječnici i drugi priručnici hcsl. jezika. Mali azbukvar, Parčićeva rukopisna gramatika, rječnik i druga pomoćna izdanja (koja prate njegov Misal iz 1893. i jezičnu koncepciju) prvi su takav pokušaj koji se obilato temelji na interferiranju dvaju postojećih književnih podsustava općeslavenskoga književnog jezika – hcsl. i iscl. sustava, jednoga s nepisanom i drugoga s pisanom normom. Analizom tih priručnika, ali i komparativnom analizom samoga jezika Parčićevih liturgijskih izdanja, moguće je konkretnije

shvaćanjem da uz hcsl. jezik supostoje i dva niže rangirana jezika (ali uređena, od čega jedan zasigurno i normiran) sa svojim područjima primjene – čakavsko-crkvenoslavenski (-kajkavski) amalgam (hrvatsko-staroslavenski) te čakavski, narodni jezik. Latinski (u okviru kojega je vernakularni čakavski) i glagoljski kompleks (hcsl. jezik i amalgamni jezik) za Corina su dva sociolingvistička organizma drukčije strukture. Nekada su se ta dva kompleksa dodirivala, uglavnom u djelovanju srednjovjekovnoga intelektualca koji poznaje i i latinski i glagoljski kompleks. To će reći da Corin ne prihvaća organsko jedinstvo hrvatske srednjovjekovne tropismenosti i trojezičnosti, premda se slaže da su utjecaji, obilati i značajni, među kompleksima pismenosti postojali (1993: 155-196).

ustanoviti o kakvoj je zamisli *novoga* liturgijskog (književnog) jezika riječ⁷ te kako se izvanjezični činitelji koji oblikuju *Cyrillomethodianu* u njem zračale, kao i norma dvaju liturgijskih književnih jezika koji su mu prethodili, a sve prema nadređenu općeslavenskom književnom jeziku. Taj novi liturgijski jezik hrvatskokrkvenoslavenskoga je tipa, ali funkcionira još onako kako je to Šimun Kožičić postavio u načelima vlastite jezične koncepcije (za termin *hrvatski*) – kao nadacionalan općeslavenski književni jezik (usp. Žagar 2012: 111-124). Jezična osnovica u tom smislu nije govorni (organski) idiom, već tip knjižnoga jezika čija norma je ostala nepisana. I to su ćirilometodijanci u XIX. preuzeli kao naslijeđe iz vremena istočnoslavenizacije (usp. Mihaljević 2009: 289). Tim se odabirom u XVII. zaustavio prirodan razvoj hosl. jezika i poremetio se odnos triglosije između hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika i njegovih podsustava (nižih registara: amalgamnoga hrvatsko-staroslavenskoga i starohrvatskog, čakavskoga narodnog jezika) te odnos bilingvizma prema latinskom jeziku (usp. Wardaugh 2006: 88-119, Mihaljević 2009: 289, Damjanović 2000: 7-43, 2005: 48-55). Zaključuje se kako se u dobu istočnoslavenizacije prvi jezični varijetet (hosl. jezik) nasilno zamijenio istočnoslavenskom redakcijom i time je ugrožen odnos triju do tada postojećih jezičnih varijeteta. Sociolingvistički gledano, odnos novocrkvenoslavenskoga (isl. tipa, književnog) jezika i narodnoga (čakavskog) jezika tada je postao odnos bilingvizma jer je riječ o dvama jasno odijeljenim jezičnim sustavima koji ne utječu jedan na drugoga. Osim toga, norma isl. jezika više se nije temeljila na organskom idiomu, već je postala umjetna (knjiška) i strana izvornim hrvatskim govornicima (na taj će način normu temeljiti i hosl. jezik XIX. st. u viziji Berčića i Parčića). To je uvjetovalo potpuno odvajanje spomenutih jezičnih sustava i diglosijski (triglosijski) odnos pretvorilo u odnos bilingvizma (usp. Mihaljević 2009: 289). Dakako da je stanje s novocrkvenoslavenskim u XVII. stoljeću u Rusiji drugačije nego u nas. Kevin Roth (2013: 171-183) piše o latinskoj gramatici govornoga ruskog jezika Heinricha Ludolfa *Grammatica Russica* iz

⁷ Također i koja mu je uloga u određivanju kvalitativnih i kvantitativnih odrednica "indigene" hrvatske redakcije (Hamm 1963: 65). Uz to, Ivana Eterović pisala je o novim metodološkim pristupima ranosrednjovjekovnim hrvatskim glagoljskim (liturgijskim) spomenicima ističući kako se shema starih i novih jezičnih elemenata ne može održati (2012: 33-39) te kako je potrebno promišljati o izvanjezičnim činiteljima (funkcija, uporaba i dr) koji su odredili raslojavanje književnoga jezika (i preko liturgije) i njegovu elastičnost koja ide u prilog širenju i razumljivosti. Nova istraživanja osim toga trebaju ukazati na kontinuiranost hrvatske redakcije, a uključiti valja i nepravedno zapostavljeno razdoblje istočnoslavenizacije (usp. Golubova svjedočenja o Hercigonjinu pozivanju da se revidira uloga Ivana Paštrića u obnovi liturgijskih knjiga iz paleoslavističke perspektive, 1996: 134).

1696. godine⁸ i zaključuje kako su govorni jezik (*vernakularni ruski*) i pisani (književni) crkvenoslavenski jezik u XVII. st. u odnosu diglosije i distribirani su prema visokom (pisana riječ) i niskom registru (svakodnevna govorna komunikacija)⁹.

Postavlja se pitanje kako u XIX. stoljeću i organizirati učenje hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika kada je dijelom njegova sustava postala i 260 godina duga povijest istočnoslavenizacije, kojoj je narod naposljetku ipak priučen? Kako jezično planirati obnovu liturgijskih knjiga na hosl. jeziku i uvođenje toga književnog jezika u liturgijsku praksu kada njegova norma nije opisana, već je bila usmenoga tipa, i u stalnoj interakciji s dvama nižim jezičnim registrima koji su svršena etapa povijesnoga razvoja hrvatskog jezika? Kolebanja su to kojima je Parčić pokušao stati na kraj savršenom ravnotežom raznorodnih jezičnih elemenata kojima je raspolagao, zato se jezik njegova Misala (1893) i nazivao hiperkorektnim i artificijelnim (Tandarić 1993: 82). Još je više kolebanja pokazao u rukopisnoj staroslavenskoj gramatici koja je pratila novo izdanje Misala – u njoj hosl. i iscl. staroslavenska jezična i pravopisna norma interferiraju, ali se teško može uočiti pravilnost i funkcionalnost u tom procesu. Dakako, u obzir valja uzeti i činjenicu da je riječ o nedovršenoj gramatici (i rječniku). No činjenica je da su ga njegovi prethodnici, Paštrić, Sović i Karaman, čak i u vanjskom, metodološkom smislu inspirirali (uz pripremu novih liturgijskih knjiga pripremaju se i pomoćna (kodifikacijska) sredstva: slovopisi i pravopisi, gramatike, rječnici i dr). Moguće je zaključiti i to da su se riječi J. Hamma (1971: 217) o nepovratnosti procesa koji je Levaković 1631. započeo u velikoj mjeri pokazale istinitima.

Sociolingvistici je u novije vrijeme sve više zanimljiv fenomen jezične politike Rima glede hrvatskih crkvenoslavenskih knjiga u XVII. i XVIII. stoljeću. Štoviše, postupci unijata pri Rimu bez zadržke se nazivaju *jezičnim planiranjem* (osnovno lingvističko sredstvo jezične politike, usp. Samardžija 2006: 117-126¹⁰, Mićanović 2006: 26). U Zborniku *Jezična politika i jezična*

⁸ Knjižica je pisana latinskim jezikom i objavljena je u Engleskoj, a autor joj je Nijemac koji je bio u diplomatskoj službi danskoga kralja. Potreba autora da latinskim jezikom piše razlikovnu rusku gramatiku svjedoči o važnosti toga jezika i njegovu presudnom utjecaju krajem XVII. odnosno početkom XVIII. stoljeća. U prvim poglavljima knjižice donose se razlikovna obilježja ruskoga i crkvenoslavenskog jezika (primjer csl. riječi *segodnya* /*danas*, *današnji*/ i ruske *sevodni*). Potreba da se latinskim jezikom pišu csl. priručnici također je naslijeđe istočnoslavenskoga jezičnopolitičkog razdoblja koje će Parčić preuzeti i dalje razvijati.

⁹ Odnos među csl. jezičnim varijetetima (točnije csl. jezik i vernakular) kao diglosiju i inače su prvi prepoznali znanstvenici u okviru istočnoslavenske situacije – Ferguson 1959, potom Uspenskij 1976, 1983. i 1984, Worth 1978. i dr. (usp. Corin 1993: 163-164).

¹⁰ Jezično planiranje nije samo posao jezikoslovaca nego u njem svjesno sudjeluju brojni i različiti izvanjezični, dotično društveni čimbenici (Škiljan 1988: 8). Definira se kao skup

stvarnost rad autorice Maje Matasović (2009: 51-60) o pitanju liturgijskoga jezika u hrvatskim župama između XVII. i XIX. stoljeća donosi se u poglavlju *Planiranje statusa jezika*, čime se potvrđuje *osvježena* dijakronijska perspektiva jezične politike i planiranja jezika. Da su nastojanja biskupa J. J. Strossmayera i Franje Račkoga oko novoga, *obnovljenog* liturgijskoga jezika u hrvatskim glagoljskim knjigama pitanje jezične politike, točnije *planiranja statusa jezika* također je dobro poznato (usp. Petrović 1979: 47-99, Damjanović 1991: 155-172, Lukić 2010: 75-107). Cilj je ovoga rada, između ostalih, pomnije predstaviti kako se nastavio *planirati korpus* novocrkvenoslavenskoga jezika hrvatskoga tipa te kojim se priručnicima taj liturgijski jezik pokušao opisati i normirati, odnosno kako je *planirano usvajanje* i *uporaba* obnovljenoga hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika. Tako se čini djelatan napor u povezivanju vanjske i unutarnje povijesti jezika, a jezično stanje u Misalu (1893) u službi je istaknutih načela. O tim je pitanjima, igrom slučaja, umjesto čitavoga Odbora za uređenje liturgijskih knjiga u drugoj polovici XIX. stoljeća odlučivao jedan čovjek – Dragutin Antun Parčić – i to ne bez ugledanja na rješenja koja je ponudilo istočnoslavensko višestoljetno razdoblje (*planiranje statusa i korpusa jezika*¹¹ – priručnici i rasprave o književnom slavenskom

racionalnih i uglavnom institucionalnih postupaka kojima neko društvo utječe na jezične oblike javne komunikacije i na formiranje svijesti svojih sudionika o tim oblicima (Samarđžija 2008: 34-36). Da je Crkva izvršila golem utjecaj na standardizaciju i širenje vernakulara ističe i Sue Wright u knjizi *Jezična politika i jezično planiranje – od nacionalizma do globalizacije* (2010). Protestanti su osporavali Katoličku crkvu u raspravama i traktatima o vjerskim pitanjima koji su u prvo vrijeme bili na latinskom, u tradiciji svih učenih vjerskih tekstova, ali se uskoro pojavila potreba da se učine općedostupnima, pa je uslijedilo njihovo prevođenje na vernakulare. Budući da se izum tiskarstva podudario s rastućim ineteresom za vjerska pitanja, protestanti, koji su u biti trajno bili u ofenzivi, novonastalu su situaciju dobro iskoristili da svoju poruku prošire posredstvom cvatućeg tržišta tiskovina na vernakularu (Anderson 1983), pa je prvi put u Europi nastala masovna čitateljska publika (Febvre i Martin 1976). Ta je praksa imala dubinsku jezičnu propagandu koja se odrazila i na politiku Katoličke crkve (normiranje crkvenoslavenskoga jezika).

¹¹ Heinz Kloss (1904-1987) mijenja tzv. Haugenov model nastajanja standardnih jezika (četiri aspekta jezičnog razvoja koji *dijalektu* daju status *jezika*, a *vernakularu* status *standarda*: selekcija, kodifikacija, elaboracija, prihvaćanje) i uvodi pojmove planiranje statusa (selekcija kod Haugena) i planiranje korpusa (kodifikacija i elaboracija kod Haugena). Uzimajući u obzir dvojni narav jezičnog planiranja (planiranje korpusa i planiranje statusa), postaju očite razlike s obzirom na mjesto koje ove dvije sastavnice zauzimaju unutar jezične politike. Planiranje statusa nesumnjivo pripada jezičnoj politici. Ono uvijek obuhvaća izbor jednog jezika ili varijeteta koji zadobiva određeni status. Planiranje statusa obuhvaća, osim odluke o izboru koja ima politički aspekt, i plan izvedbe procesa kojim se jezik uvodi u uloge koje su za njega planirane, ali i planiranje mogućeg moderniziranja, proširivanja, standardiziranja i kodificiranja jezičnog korpusa. Planiranje korpusa također se smatra dijelom jezične politike, i to dijelom koji je "najlingvističkiji" aspekt jezične politike, što implicira da je planiranje statusa samo djelomično lingvistički postupak. Unutar planiranja korpusa,

jeziku (Paštrić, Karaman), metodologija rada, konkretna jezična rješenja na svim jezičnim razinama – slovopis i pravopis do sintakse i leksika).

S obzirom na sadržajna ograničenja ovoga rada, kao i želju autorica da makar skiciraju elemente hosl. pravopisne, fonološke (i morfološke) norme propisane devetnaestostoljetnim pomoćnim liturgijskim izdanjima, samo će se nabrojiti eventualna popudbina iscl. razdoblja koju Parčić uzima za temelj u vlastitoj jezičnoj koncepciji.

2. Iscl. norma – pravopisni, gramatički i rječnički priručnici

Još u prvom val u istočnoslavenizacije najavljene su težnje za oblikovanjem csl. gramatike i rječnika (Levaković, Terlecki). Potom, u svojoj *sumi glagoljaštva (De Missalis, Breuirarij Illyrici Romani et similibus diuinarum officiorum origine, charaetere, oontinuatiome, scriptdone, impressione, usu et locis, ac modo imtelligemdi scripta, et impressa, officiaque noua uertendi* 1700, usp. Golub 1971: 379) Ivan Paštrić koncepcijski je popratio drugi val iscl. liturgijskih knjiga, a u devet je glava problematizirao odnos književnoga (crkvenog) slavenskog jezika i narodnih idioma, povijest toga jezika i dviju azbuka kojima se izražava, rasprostranjenost i povijest slavenske liturgije i temeljnih liturgijskih knjiga itd. Osobito su nam u Paštrićevu pisanju važne definirane zadaće koje je uputio budućim, novim priređivačima glagoljskih knjiga (na osobit način to se odnosi i na Parčića). Pozitivan transfer zasigurno ostvaruje i treći val iscl. liturgijskih knjiga, i to u užem smislu, odnosno i s utjecajem na samu hosl. normu u XIX. st:

- a) Do kraja se polarizira odnos slavenskoga književnog i vulgarnog, narodnog jezika Karamanovim i Sovićevim raspravama (usp. Stojković 1930: 120-131).
- b) Oblikuje se prvi latinski (Sovićev) prijevod gramatike M. Smotrickoga namijenjen štitičenicima Urbanova kolegija u Rimu. Soviću je papa Benedikt XIV. 1742. godine povjerio katedru za slavenski liturgijski jezik ua Urbanovu kolegiju) (usp. Babić 2008: 31-47). Slovnica, koju

koje je prije svega jezično kultiviranje u širem smislu, razlikuje se elaboracija i kultiviranje u užem smislu, tj. skrb o jeziku. Elaboracija obuhvaća razvitak gramatike, uključujući tvorbu složenca i leksik, različite registre i stilove, na takav način da jezik može udovoljiti novim komunikacijskim potrebama. Kultiviranje se sastoji prije svega u stabilizaciji standarda i ono je u određenom stupnju nužno (usp. Trudgill 2010: 143-158, Mićanović 2006: 23-26). U Haugenovoj koncepciji jezično planiranje širi je pojam od procesa standardizacije, čija je jezgra kodifikacija; jezično planiranje započinje selekcijom kao prvim korakom u planiranju statusa, a nastavlja se kodifikacijom kao prvim korakom u planiranju korpusa (tj. jezično planiranje nadređeno je standardizaciji, odnosno selekcija ne pripada standardizaciji).

je Sović preveo na latinski jezik godine 1756. za slušatelje crkvenoslavenskoga jezika u Karamanovu glagoljskom kolegiju (*Collegium illyricum*), ostala je u rukopisu kao dio Zoisove ostavštine u ljubljanskoj Knjižnici. Inače je Sović prijateljevao i s Albertom Fortisom, s kojim se i dopisivao te raspravljao o slavenskim jezikoslovnim pitanjima. Za njega je ćirilicom prepisao Hasanaginicu (usp. Strohal 1912: 43).

- c) Berčićeva izdanja, kao i Parčićeva domisalska izdanja¹² slijede iscl. slopovis i pravopis normiran Karamanovim *Bukvarom* 1739. Prema tom *Bukvaru* određuje se u mnogome i *Azbukvar* 1894, a prema Karamanovu *Misalu* 1741. Parčićev *Misal* 1893 (usp. Tandarić 1993: 71-72), zbog sravnjenosti s Vulgatom, ali i zbog težnje da se oblikuje nadnacionalan sveslavenski csl. književni jezik.

¹² I. Berčić: 1. *Chrestomathia linguae veteroslovenicae caractere glagolitici* (Prag 1859), 2. *Ulomci sv. Pisma* (Prag 1865–1871). D. A. Parčić: 1) obrazac mise za *Kêsara i Kralja našega* i *Decretum* – litografija, Zadar prije 1863, 2) obrazac mise *Misi za umr'šee* s koralnim napjevom – litografija, Galevac 1860, 3) napjev za kor, iza glavnoga oltara, u crkvi Sv. Marije na Glavotoku *Vsa lêpa esi, Marie* s koralnim notama, 4) obrazac mise na blagdan Bezgrešnoga začeca – litografija, Krk 1. prosinca 1864, 5) prijevodi himna – *Jam lucis orto sidere*, naslov: *PĚSAN*, prvi stih: *Se svita zvizdi v'sijavši*, te *Adoro te devote latens Deitas* Tome Akvinskoga, naslov: *SLOG sv. Tomi iz' Akvina k' sv. Evharistii*, prvi stih. *Nic' ti se klanam, Božestvo tajnoe* – tiskani u Serafinskoj tiskari u Glavotoku 1870-ih godina, 6) *Čin i Pravilo misi ošće že i molitvi pre i po mise iz' Rim'skago misala*, Rim 1881, 7) *Prilog' slovên'skim' ezikom' v' nem'že misi v'seob'čee vr'k've, za nêkaê mêsta i v' tretiem' činê sv. Fran'čiska služimie s'dr'žet' se*, Rim 1881. i dr. (usp. Badurina 1993b: 155-182).

Tablica 1. Udio iscl. razdoblja u hosl. razdoblju XIX. stoljeća

ŠTO PREUZIMA PARČIĆ IZ ISCL. RAZDOBLJA (vanjskojezični okvir + odraz na csl. normu u XIX. st)	
Levaković i prvi val iscl. knjiga	<p>Levakovićev bukvar <i>Azbukividnjak slovinskij</i> u trima izdanjima (1629, 1693. te 1763. pod uredništvom Antuna Juranića)</p> <ul style="list-style-type: none"> • najavljuje se nastajanje kodificiranih priručnika (gramatika i rječnik) <p>(Jagić 1913: 48): <i>Nije dosta, što se prigovara nedosljednostima u jeziku; to je tek jedna neuspjela strana njegove radnje, koja pokazuje, da ne treba mnogo žaliti, što se nije ispunilo njegovo obećanje, da će napisati još i rječnik i gramatiku crkvenog jezika.</i></p>
<p>Paštrić i drugi val iscl. knjiga</p> <p><i>Suma glagoljaštva (De Missalis, Breuirarij Illyrici Romani et similium diuinorum officiorum origine, charaetere, oontinuatiome, scriptdone, impressione, usu et locis, ac modo imtelligemdi scripta, et impressa, officiaque noua uertendi) 1700.</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> • svijest o polariziranosti <i>lingua usualis</i> (običajni jezik) <i>lingua litteralis</i> (književni jezik) • književni jezik nasuprot narodnom, govornom jeziku (<i>lingua litteralis</i> i <i>lingua vulgaris</i>)¹³ • oblikovanje priručnika (jezična nadgradnja): <p>a. pravila čitanja i pisanja glagoljice te učenja književnog dijalekta (<i>dialectus litteralis</i>)</p> <p>b. gramatička vježba u lekciji Novoga zavjeta (zajednička ilirskom brevijaru i rutenskom Novom zavjetu)</p> <p>c. ilirski rječnik iz <i>brevijara</i> i <i>rutenskog</i> Novog zavjeta (rječnik ima četiri stupca: <i>latinski</i>, <i>rutenski</i> (ćirilica), <i>brevijarski</i> (glagoljica) i <i>dalmatinski</i>)</p>

¹³ Ta će polarizacija ostaviti golem utjecaj na povijest hrvatskoga književnog jezika i današnji hrvatski jezični standard koji nedovoljno čuva hosl. tradiciju. Tu će razliku u polemikama svjesno oživljavati i ćirilometodijanci XIX. stoljeća prilikom izdavanja Misala (1893) u obnovljenoj jezičnoj redakciji, pa će i don Frane Bulić i Ivan Danilo, potpisnici *Spomenice*, a i sam Dragutin A. Parčić u kritičkom odgovoru na *Spomenicu (Za obstanak glagolice)* spominjati Stjepana Rožu i njegove *jalove pokušaje* za uvođenjem narodnog jezika u liturgijske knjige.

<p>M. Karaman i M. Sović – treći iscl. val</p> <p>1753. <i>Identita della lingua litterale slava e necessita di conservarla ne libri sacri.</i></p> <p>1787. <i>Rifflessioni sull' ignoranza della lingua slava letterale in Dalmazia</i></p> <p>M. Sović prevodi iscl. gramatiku M. Smotrickoga na latinski jezik</p>	<ul style="list-style-type: none"> • teza o jedinstvenom općeslavenskom književnom jeziku (za Karamana i Sovića u iscl. knjigama, za Parčića u hosl. knjigama, uz zadržano <i>staroslavensko zvučanje</i>, npr. jerovi) • latinski prijevod gramatike Smotrickoga namijenjen polaznicima ilirskih glagoljskih sjemeništa u hrvatskim biskupijama, kao i dalje (Loreto, Rim i dr) • po treći put nastojalo se oko priređivanja gramatike i rječnika (te drugih pomoćnih liturgijskih sredstava) koji će pomoći hrvatskim glagoljašima u ovladavanju staroslavenskim jezikom i pismom, kakvi se nalaze u liturgijskim knjigama; to se moglo učiniti tek prema iscl. uzorima jer je jedina staroslavenska gramatika toga vremena, ona M. Smotrickoga (1619, 1648), načinjena na temelju <i>ruskih, rusinskih i srpskih spomenika</i>, ističe Stojković (1930: 120) <p>Karamanov <i>Bukvar slavenskij pismeny Veličajšago Učitelja B. Jeronima Stridonskago Napečatan. V Rime; Tipom Svetoga Sobora ot razmnoženija Very</i> u dvama izdanjima (1739. i 1753)</p>
--	--

Novocrkvenoslavenski jezik i u XIX. stoljeću bilo je važno normirati prateći načela koja su uspostavili provoditelji iscl. norme, osobito Karaman i Sović. Ideja o crkvenoslavenskom (sveslavenskom) općem književnom jeziku zadržana je i u vrijeme *Cyryllomethodiane*, kao i diferencija prema govornom jeziku, odnosno vulgarnim dalmatinskim dijalektima (govorima) – nepodobnima za crkvenu uporabu. Svojevrsna Karamanova pobjeda ovjekovječena je

u konstituciji pape Benedikta XIV. *Ex pastoralis munere* od 15. kolovoza 1754. Nju spominje i Parčić rečenicom:

Glagolski misal preštampan je šest puta, pak se nije nikada (?) podigao glas za promjenu slova, samo (?) preosta žalostni spomen dubrovačkoga svećenika Stjepana Roze, koji se je bio drznuo zaiskati, da se sav misal preobrbe i izda u pučkom jeziku; nu tu njegovu drzovitost pobi i sjajno obrani staroslovjenštinu nadbiskup zadarski Karaman.... (citirano prema Milčetić 1883: 281-282)

Milčetić dakako nije istoga mišljenja, pozdravlja narodni jezik u crkvi, ističe djelatan primjer protestanata i ne razumije što točno Parčić u toj ideji drži drzovitošću. Jasno je da Milčetić i Parčić ne stoje pri istim političkim i jezičnopolitičkim načelima, jer Parčić nastupa, kako i sam na kraju rasprave *Za obstanak glagoljice* ističe, kao glasnik Rima, dobro su mu poznati dekreti kojima politika Sv. Stolice ograničuje glagoljsko bogoslužje i činjenica da će se, i ono malo što ga je po našim biskupijama ostalo, rasuti ne budu li se odredbe štovale. Već konstitucija pape Benedikta XIV. *Ex pastoralis munere* 1754. ističe obvezu služenja slavenskim literarnim jezikom i pismenima, jeronimovskima (glagoljicom) u popisanim biskupijama. Pritom najstrože zabranjuje uporabu govorenoga slavenskoga jezika (*Slavo vulgari sermone*) i latinice (ščavet i hrvatski obrednik) (usp. Fućak 1975: 122). Biskupijama s tradicijom glagoljskoga bogoslužja propisane su knjige koje je tiskala ili će tiskati Kongregacija za širenje vjere s prikladnim revizijama i odobrenjima. Milčetić dakle iznosi stavove o narodnom jeziku u liturgiji neopterećen, a Parčić posve oprezan prema političkim potezima Rima. O izlasku njegova Misala (1893) ta se politika odjelotvorila u novim dekretima (13. veljače 1892. i 5. kolovoza 1898) kojima je Kongregacija dala odgovor na sumnje glede staroslavenskoga jezika u bogoslužju. Prvi je dostavljen zagrebačkom, goričkom i zadarskom metropolitu s odlukama: 1) da staroslavenski jezik u bogoslužju ostaje staroslavenski, a ne moderni ili pučki, i to samo ondje gdje on zakonito postoji, 2) misa se dvojako (latinski i slavenski) ne smije služiti, 3) privilegij glagoljanja vezuje se uz crkvu, a ne uz osobe. Time se crkva vraća 150 godina unatrag na odredbe Benedikta XIV. S obzirom na žestoke pobune i odgovore, Kongregacija 1898. šalje dodatna pravila o tumačenju odredaba iz 1892. – između ostalih da knjige u staroslavenskim biskupijama moraju biti ostisnute glagoljicom, da je staroslavenski jezik u bogoslužju realna povlastica, a ne osobna i da je usko vezana uz crkve, a ne svećenike itd. Tako se odvijalo *planiranje statusa* novocsl. jezika (odluke o izboru, koja ima politički aspekt, i planu izvedbe procesa kojim se jezik uvodi u uloge koje su za njega planirane, plan izvedbe kontrole i prosudbe tijeka kojim se jezik uvodi u nova područja, a i planiranje mogućeg moderniziranja, proširivanja, standardiziranja i kodi-

ficiranja jezičnog korpusa). Planiranje korpusa pak smatra se „najlingvističkim“ aspektom jezične politike i prije svega jest jezično kultiviranje u širem smislu te obuhvaća razvitak gramatike, uključujući tvorbu složenca i leksik, različite registre i stilove, na takav način da jezik može udovoljiti novim komunikacijskim potrebama. Kultiviranje se sastoji prije svega u stabilizaciji standarda i ono je u određenom stupnju nužno (usp. Trudgill 2010: 143-158). Tu se podrazumijeva i kodificiranje jezika priručnicima kao što su pravopis, gramatika i rječnik. I to su Paštrić, Karaman i Sović (prijevod gramatike) ostavili u naslijeđe kao čvrstu metodu koju je slijedio Parčić.

Važan korak u danom smjeru jest i obrazovanje ilirskoga klera. Još nakon Tridentskoga sabora razvija se među našim biskupima svijest o važnosti glagoljskih sjemeništa. Potkraj XVII. st. to uspijeva Paolo Naldini. Dekrete za izobrazbu ilirskoga klera izdaje i splitski nadbiskup Sforza Ponzonio (1620), pa onda splitska sinoda za nadbiskupa Stefana Cosmia (1688), a nadbiskup Stefano II. Cupilli početkom XVIII. stoljeća najprije dovodi glagoljaše u Split da kod upućenih svećenika nauče najpotrebnije, a onda za poljički kler osniva ilirsko sjemenište u predgrađu Lučac. Zadarski nadbiskup Vinko Zmajević 1725. traži pomoć za gradnju ilirskoga sjemeništa od Venecije. Ona ga upućuje na Rim. Sjemenište se otvara 1729. ovlašću pape Benedikta XIII. i neposredno je podvrgnuto Svetoj Stolici. Nadbiskup Mateo Karaman daje mu 1748. statute. Na tom tragu i Parčić se u prepisci sa Strossmayerom i Račkim bori za pravilnu izobrazbu glagoljaša svećenika. Oni bi morali biti upućeni u neiskvaren općeslavenski književni jezik za koji je odabran hosl. književni temelj i zato mu je cilj izraditi priručnike koji će tomu služiti. Gramatiku i rječnik stoga i oblikuje na latinskom jeziku jer su namijenjeni svećenicima glagoljašima koji se školuju u Rimu, a prema Apostolskom pismu Zavodu sv. Jeronima *Slavorum Gentem* koje je 1. kolovoza 1901. uputio papa Leon XIII. (usp. Lukić 2012a: 382-401).

O tim temeljnim priručnicima, točnije *Azbukvaru* i *Gramatici*, kao i devetnaestostoljetnoj hosl. normi koja se njima kodificira, više u sljedećim dvama poglavljima.

3. O pravopisnoj (i pravogovornoj) te fonološkoj normi obnovljenoga hosl. jezika – *Mali azbukvar za pravilno i jednolično čitanje glagoljice* (1894)

Priređivanje i uređivanje Misala (1893) u novoj jezičnoj i pismovnoj redakciji podrazumijevalo je dakle i oblikovanje jezičnih i pismovnih priručnika koji kodificiraju normiran hosl. jezik liturgijskih knjiga. Ta je popratna izdanja oblikovao, razumije se iz dosada istaknutoga, slijedeći metodologiju

svojih prethodnika u Rimu (ponajprije Paštrića, Sovića i Karamana) Dragutin A. Parčić. Tijekom rimskoga razdoblja razmjenjivao je pisma s Vatroslavom Jagićem, Strossmayerom i Račkim, a u njima nemalo apostrofira spomenike koji čine korpus novoga csl. jezika, pravopisna i jezična rješenja koja odabire te prijepore do kojih u međuvremenu dolazi. U pismu 5. srpnja 1869. V. Jagiću Parčić piše:

*Meni se čini da nam se nije držati posve čisto staroslavenskoga jezika, koji bi strogo sliedio idealnu i pravilnu slovniciu, takva jezika neće moći u nijednom crkvenom spomeniku glagoljskom. Vi dobro znate da svaki codex ima svoje osebine, a odkad se počelo uglatu glagoljicu rabit za crkvene knjige uvele su se i ondje njeke osebine koje **uprav razlikuju našu hrvatsku recenziju od satrobugarske, ruske itd.** a opet ine knjige glagoljicom pisane od knjiga cirilskih. (Jagić 1910: 294)*

Kada je već nekoliko godina radio u Rimu na pripremanju Misala i kada je pravopisnu i jezičnu normu u određenoj mjeri proveo u probnim domisalskim otiscima¹⁴, pisao je 21. siječnja 1880. Jagiću s molbom (...) *da me slovinski učenjaci upute imam li tim istim pravcem prirediti i sav Misal (...)* (Jagić 1910: 295-296).

Također iz Rima 2. studenoga 1881. Parčić piše o odabiru hcsl. jezika, o spomenicima prema kojima je savnjivao normu, o razlozima daljnjih konzultiranja Karamanova Misala te o nadnacionalnom poslanju biranoga liturgijskog jezika (Jagić 1910: 297), a 25. rujna 1893. po izlasku Misala Jagiću konačno piše o vlastitoj jezičnoj koncepciji:

(...) Vidjet ćete da u odlomcih Evangjelja upotrebio sam ponajveć Assemanovo Evangjelje, pak i Marijansko, pridržao sam, gdje sam ih našao, i stare aoriste; nu na više mjesta bilo mi nužno, jer je tako zahtievala rimska cenzura, da se prilagodim prievodu Vulgate. Žao mi bilo, što u Apostolu nisam mogao imati pri ruci drugo osim Šišatovačkoga, a u odlomcih staroga uvieta morao sam upotriebiti Brčićeve odlomke; odlomke Psalama po Sinaitskom psaltiru Geitlerovu, a molitve prema prvom izdanju Misala. Uobće držao sam se hrvatske recenzije (...). Pak još suviše imao sam urediti matice za lievanje pismena, i pročaja, a napokon kakovu sam nagradu dobio? Nepovoljne su okolnosti za one koji se bave slavenskom knjigom. (Jagić 1910: 298-299)

¹⁴ Da se jezik tih otisaka i konačnoga izdanja Misala (1893) razlikuje, upozorio je Tandarić (1993: 81-84).

U prvoj polovici 1894. godine, prema želji senjsko-modruškoga biskupa Jurja Posilovića (od 1894. do 1914. zagrebački biskup), Parčić je priredio *Mali azbukvar za pravilno i jednolično čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po hrvatskoj recenziji* (redakciji, op. a). U impresumu stoji: *U Rimu. – Tisak sv. Sбора ‘de Propaganda Fide’ 1894.*

Alojz Jembrih (2002: 19) napominje kako je već naslovom istaknuto da knjižica ima poslužiti čitanju knjiga priređenih po hrvatskoj redakciji, odnosno redakciji D. A. Parčića. Koraci u procesu kodificiranja ortografske i fonološke (ali i ortoepske) norme novocrkvenoslavenskoga jezika hrvatskoga tipa oblikovani su već u prepisci s Vatroslavom Jagićem (gore doneseni dijelovi prepiske). Nemoguće ih je razumjeti bez usporedbe s rješenjima iscl. razdoblja, tim više što početna obnova hcsl. jezika u Berčićevu radu podrazumijeva očuvanu ortografsku (u nekoj mjeri i ortoepsku) normu iscl. izdanja (usp. Tandarić 1993: 80-81). Krešimir Mićanović (2004: 122) u vezi sa suvremenim pitanjima jezičnoga planiranja i (re)standarizacije ističe kako je problem kodificirane ortoepske norme dobar primjer napetosti između kodificiranoga standardnog varijeteta i jezične upotrebe. Nerijetko se kao primjer različitog statusa normi s obzirom na stupanj obveznosti i ujednačenosti navode ortografska i ortoepska norma, pri čemu se potonja opisuje kao varijabilna, podložna utjecaju regionalno i socijalno izdiferencirane jezične zajednice (*izgovor* manje podložan standardizaciji). Kako su pak glagoljaši rabili iscl. knjige, odnosno jesu li poštovali ortoepsku normu propisanu primjerice Karamanovim *Bukvarom* (1739), ne možemo sa sigurnošću znati ni potvrditi. Tandarić napominje da suditi možemo tek prema *žuntama*, rukopisnim dodacima misa i oficija, kako iscl. izdanja nisu među domaćim svećenstvom bila prihvaćena te da je vladala neujednačenost. Jezična osnovica u takvim prijevodnim rukopisima ostaje crkvenoslavenska, ali ortoepska i i morfološka norma naglašeno su hrvatskočakavske a ne ruskoslavenske (1993: 80). Ivan Berčić, profesor biblijskih znanosti i staroslavenskoga jezika na zadarskoj bogosloviji, u prvom izdanju *Čitanke staroslavenskoga jezika* (1859, također na latinskom jeziku) tiskao je tekstove Staroga i Novog zavjeta prema Karamanovu Misalu (1741) i Brevijaru (1791), ali s promjenama (čišćenje od rusizama). I u Bukvaru (1862/63) se pronalaze takvi tekstovi. Tandarić zaključuje kako je Berčić hcsl. redakciju vratio na razini glasova (grafemička razina, dakle u odnosu na izgovor), ali je zadržao Karamanovu rusificiranu grafiju (pitanja slovpisa i pravopisa, konkretno slovnoga inventara / grafetička razina, usp. Žagar 2013: 15-16). Rječnik nije dirao. I Parčić je u domisalskim izdanjima (Mrtvačka misa 1860. i dr) proveo hrvatsku redakciju na fonološkoj razini, ali je zadržao staru iscl. grafiju s dijakritičkim znacima. Njih napušta tek u pokusnim tiskanim izdanjima i u samome Misalu. Već u citiranom pismu Jagiću od 5. srpnja

1869. pitanja slovopisne i pravopisne te fonološke (i ortoepske) norme Parčić je do u tančine apostrofirao (ali i morfološke norme – dativ, imperfekt):

Opredjelimo dakle očemo li kadgod taj poluglasnik i zamieniti s punim samoglasnikom? s kojim? pak onda budimo dosljedni u svoj kolikoj radnji. S gosp. kan. Brčićem nisam jošte ništa poblizhe o tomu zaključio zato treba nam i vaše važno mnjenje. (...) A šta ćemo s jerom na kraju rieči gdje ne zastupa nijednoga samoglasa? Da ne smeta u štivenju najbolje bi ga bilo po svema izostaviti. Nakon c, č, š, ê, žd pisat ćemo pravilnije u (a ne ju?). Što se forma tiče: Dativ na omu, mjesto umu (i uumu). Imperfekt na aah, êah, ê¹⁵ah (ili na ah, êh, êh)? (Jagić 1910: 294-295)

U domisalskim (probnim) otisnutim izdanjima pravopisna su i fonološka norma već uglavnome uređene, a ta su *Misi vlašćee v' Tretiem' čine Svetago Ot'ca Framciška i in'de apostol'skim' izvolenim' služimie* (Rim 1881), *Mise svetih' v'seob'ćee Cr'kve i inie v' nekih' mêtêh' izvolenim' apostol'skim služimie. Prilog Rim'skomu Misalu lêta MDCCXLI* (Rim 1881), *Čin' i Pravilo misi ošće že i molitvi pre i po mise iz' Rim'skago misala* (Rim 1881). O njima Jagiću piše 15. srpnja 1881:

Kako vidite, osobito iz odlomaka Evangelja, moja je bila nakana držati se po prilici naše hrvatske recenzije zapadn. obreda, kakova je u knjigah od XII vieka unapried. Za to sam pridržao samo I (gdje bi imalo biti i jery), samo jedno Ê, i jedno i svagdje, gdje mu je mjesto po Miklošićevu Rječniku, te još pisao A umjesto Ê iza l, n (zemla i t.d.) prema našim glagoljskim spomenikom. Nu nijesam upotrebio stezanja dvaju I, nego oboje napisao (o učenii i slična); niti njihove dissimilacije u EI (Ijudei ni Ijudi) nego samo samo pravilno Ijudii (u gen. pl.); hvalečii (a ne hvalečei) i t.d. Ovdje desivši se presv. Rački odobrio je sa svim moj postupak, i naložio mi da istim smjerom obavim svu svoju radnju za Misal; očekivat ću ipak i od vas dotično i za me prevažno mnjenje. (Jagić 1910: 296)

Kako je na kraju odlučeno urediti ta pitanja u izdanju Misala (1893), svjedoči u pismu Jagiću od 25. rujna 1893:

U obće držao sam se hrvatske recenzije, zadržao samo Ê, (zamieniv ga sa A poslie l, n, r, kako je to obično u naših starih), a poluglase uredio prema Miklošićevu Rječniku. (1910: 299)

¹⁵ S točkom.

Prvi priručnik kojim se kodificira norma (osobito slovopisna i pravopisna te fonološka, dakle i ortoepska) jest *Mali azbukvar za pravilno i jednolično čitanje glagoljice* iz 1894. Njegov je pretisak donio 2002. godine, povodom obilježavanja stoljetnice smrti D. A. Parčića Alojz Jembrih u knjizi *Ex libris Kezele*, a Stjepan Damjanović već godinu poslije (2003: 1-8) opominje kako hrvatska filologija uporno knjižicu pripisuje Parčiću koji ju je samo uredio za tisak, a njezinim autorom je Ivan Broz, kako stoji na 10. stranici knjižice:

Svakomu svoje. Ove bilježke sgotovio je bio malo prije smrti Dr. I. Broz po želji presv. bisk. Posilovića, pak se evo sad objelodanjuju uz male promjene veleuč. Radetića sjemeništnoga profesura u Senju, čemu sam ja još uz koju opazku i razjašnjenje nješto pridodao.

Damjanović donosi i kratak opis knjižice koja ima 11 stranica i podijeljena je ovako: A. Glagoljska azbuka B. Tumačenje glagoljskih slova, C. Tumačenje brojeva, D. Primjer čitanja. Na samom početku nalazi se tablica s glagoljičnim i ćiriličnim slovima i njihovim brojevnim vrijednostima te latinična transliteracija, točnije latinicom zabilježen izgovor. Za slova *đerv*, *jat*, *jer* izgovor nije u tablici komentirao, već je uputio na poglavlje B. U poglavlju B. tumači se čitanje pojedinih slova, a temeljna je metoda pozivanje na suvremeni hrvatski izgovor. Damjanović ocjenjuje korektnima objašnjenja primjera ostvarivanja *l*, *n*, *r* i njihovih mekih parnjaka te ostvarivanja jerova. Kod uputa u čitanju *đerva* Broz ističe samo pojavu u tuđicama, ali takvom je stvarnost tek prvih redakcijskih spomenika ističe Damjanović (2003: 7)¹⁶, već od XII. st. potvrđuju se i primjeri *rofenie*, *meja* i danas ih ostvarujemo kao /j/ jer je riječ o čakavskom glasu koji stoji na mjestu štokavskoga /d/ (a oba su prema praslavenskom *dj). Autor *Azbukvara* preporučuje dakle štokavski izgovor. Zanimljivo je i tumačenje glagoljičnoga slova *šta*. Prema Damjanoviću Broz ispravno tvrdi da se on u staroslavenskom uvijek ostvarivao kao /št/, pa tako preporuča i za nove hrvatske crkvene knjige sa zanimljivom preporukom *osim da gdje god, osobito gdje ih dolazi više u istoj rieči, ne sili lasnoća izgovora jedno zamieniti sa ć prema današnjem hrvatskom izgovoru, n. pr začićenie / zaštićenije/* (2002: 56). Tek kod riječi kojih nema u hrvatskom jeziku zasi-gurno u izgovoru ostaje /št/. Damjanović ističe da dosjetku ne treba Brozu

¹⁶ Valja napomenuti da su upravo istaknuta mjesta za nas potvrdom kako je riječ o konstruiranu jeziku, artificijelnoj normi hsl. jezika XIX. stoljeća koja funkcionira tako da se, gdje je bilo nemoguće jednoznačno provesti hsl. normu koja se očituje u svojoj nestabilnosti (primjer bilježenja *jata* ili *đerva*, dakle grafemička razina), Parčić vraćao staroslavenskim osnovama, ali hiperkorektnom provedbom rješenja koja nije karakteristična ni za spomenike kanona, kao ni za najstarije hsl. (redakcijske) spomenike do XIII. st. Gdje je Broz pokušao (pr)opisati normu u skladu s Misalom (1893), a Parčiću se činilo da (pr)opis nije dostatan, dodavao je vlastite komentare i pojašnjenja.

strogo zamjeriti jer ni dugo poslije njega nisu jezikoslovci razlikovali normu klasičnoga staroslavenskoga od norme idioma koji tradicionalno zovemo hrvatskom redakcijom staroslavenskoga jezika ili naprosto hrvatskostaroslavenskim jezikom. U njemu se *šta* ostvaruje kao /ć/ i kao /šč/. Za slovo *jat* predlažu se dva čitanja: /e/ (iza suglasnika) i /ja/ (iza samoglasnika i na početku riječi). Ali donosi se i dodatno objašnjenje: *nebi bilo baš ni protivno predaji da se čita, gdje je običaj, i kao i*. Moglo bi se očekivati da je ovu napomenu unio Parčić ili Radetić. Broz se i u svojoj csl. gramatici dosljedno držao Leskienova tumačenja da se *jat* iza suglasnika realizirao kao zatvoreno /e/. Sve je potom oprimjereno pjesmom *Pjesan Svetomu Duhu*.

Glede slovnih matrica i slovnoga inventara (32 slova), bez sumnje je da Parčičev Misal (i Azbukvar) ima glagoljska slova prema Prvotisku Misala (1483). Također, slova *zělo*, *iže* i *ōtь* imaju samo brojevnju vrijednost (8, 10, 700). Uporaba slova *đerv*, *jat*, *šta*, *jer* (poglavlje B) dade se odmjeriti o stanje u Misalu, s povremenim usporednim osvrtom prema rabljenim i primjernim hcsl. misalima (Vat. Illir. 4 XIV. st, Prvotisak 1483). Istaknuta je slova i sam Broz posebno izdvojio u tumačenju pa ćemo tako učiniti i mi, ali s novim napomenama i uspostavljanjem poveznica:

Tablica 1. Uspostavljanje odnosa između izvorne i konstruirane hcsl. slovopisne i pravopisne norme (konkretno: grafemička razina)

Primjerni oblici knjiške hcsl. grafemičke norme u mijeni	Provedba hcsl. norme XIX. st.	(Pr)opis hcsl. norme XIX. st
XIV. st. – Vat. Illir. 4 XV. st. (1483) – Prvotisak	1893. Misal (Parčić)	1894. Mali azbukvar (Broz i Parčić)

Đerv (j). U hrvatskoglagojskim fragmentima iz XII. i XIII. stoljeća *đerv* je rabljen samo na mjestu gr. /Υ/, odnosno latinskoga /g/ pred prednjim vokalom, dakle u tuđicama. Od XIII. stoljeća započeo se pojavljivati i na mjestu prasl. *d' (*dj). Od XIV. stoljeća pak na mjestu svakoga /j/ bez obzira na njegovo postanje. U Prvotisku misala (1483) slovo *ĵ* rabi se na mjestu grčkoga palatalnog /gʲ/ u tuđicama: *leĵiona anĵelъ* 114b, *ĵemun* 115b¹⁷, *e(van)ĵ(eli)ě* 118a, a na početku riječi *đerv* za gr. Υ se i ispušta: *emunomъ* (115b). U Prvotisku ipak nalazimo i variranje skupine *žd* i suglasnika *j* markirana *đervom*

¹⁷ Primjeri su preuzeti iz dijela Temporalata Vat. Illir. 4 (Muka po Mateju: 74a-77d), Prvotiska (Muka po Mateju: 112a-118a) i Misala 1893. (Muka po Mateju: 129b-134a).

(*roždstvomъ 7b* : *rofeniê 1a*, usp. Damjanović 1984a: 69). U Vat. Illir. 4 dobro je očuvana skupina *žd*, a *đerv* je prisutan samo u tuđicama: *ev(an)nj(e)lie 74b*, *leĵiona anĵ(e)lb 75b*, *ĵemunu 76c*, ali također može ispasti u incijalnoj poziciji: *et'simaniju 74d*). U Misalu (1893) se slovo *đerv* rabi samo za bilježenje grčkoga palatalnog /g'/ (jednako kao u kanonu i Vat. Illir. 4): *Evanĵeliê 133b*, *leĵeona Anĵelb 131a*; slovo *ĵ* na mjestu gr. *Υ* na početku riječi ne ispušta se kao u Prvotisku: *Ĵetъsimaniju 130b*. Zaključuje se da je na taj način iskonstruiran povratak na početak redakcijskog formiranja: prvi hosl. spomenici do XIV. st. (pr. Vat. Illir. 4), baš kao i općeslavenski kanonski tekstovi, imaju *đerv* samo u tuđicama za gr. /Y/, odnosno latinski /g/ pred prednjim vokalom, što je također odraz čuvanja staroslavenske tradicije (usp. Damjanović 1984b: 72) i samih početaka redakcijskoga formiranja.

Šta (ĉ = /ć/). Slovo *šta* označuje /ć/ (< *t' (< *tj), *t' (< *ktī, *gtī) i /šč/ (< (*sk^c, *skj, *stj). *Šta* je bio na hrvatskom glagoljskom području (čakavskom i kajkavskom) slovo za /šč/ i /ć/, na ćirilichnom (štokavskom) za /šč/, /ć/ i /št/. U Vat. Illir. 4 i Prvotisku ne susrećemo bilježenje dvaju slova za /šč/ (tzv. fonetizacija: slovo *š* + slovo *šta*). Slovo *šta* i u Parčićevu je Misalu (1893) označavalo /ć/ i /šč/, nikako nije uporabljena sveza dvaju slova (slovo *š* + slovo *šta*): *hoćeši 130a*, *skrbēce 130a*, *glagoljuće 131b*, *aće 131b*, *otъpuću 132b*. Slovo *šta* do XV. je stoljeća u hrvatskoglagojskim tekstovima označavalo i /ć/ i /šč/ i /št/ (Damjanović 2008: 59). Od XV. stoljeća nadalje glagoljaši nerijetko skupinu /šč/ bilježe kombinacijom *š* + *ć* jer dodatno žele upozoriti da nije riječ o /ć/. Između tih dvaju slova znaju stoga staviti i apostrof: *š'ć*. No u liturgijskim tekstovima pisanje je slova *šta* uz pomoć dvaju znakova (*š* + *ć* ili *š* + *t*) rijetkost (usp. Mihaljević 1992: 12; Šimić 2000: 41; Jučević 2002: 92). To znači da je Parčić u Misalu preuzeo, u ovom slučaju opravdano bi bilo istaknuti i *nastavio* tradiciju hrvatskoglagojskih liturgijskih tekstova (XV. i XVI. st) koji tradicionalno slovom *šta* bilježe /ć/ i /šč/.

Jat (ĉ). Slovo se rabi za zapis skupina /je/ i /ja/ i u Vat. Illir. 4 i u Prvotisku¹⁸. Za Parčića se pak može zaključiti da slijedi pravilo iz gramatike

¹⁸ Dakako imamo u vidu činjenicu da se slovo *jat* moglo izgovarati i prema ekavskom odnosno ikavskom refleksu, ali gdje u pismu nije zabilježena ta promjena, bez obzira na konzervativnost pisma, ne može se zaključivati o refleksima. Također, znademo i to da je riječ o liturgijskom tekstu (i to dijelu Temporalā, Muka po Mateju) te da se u takvima fonemska vrijednost *jata* čuvala i u XV. st. Slovo *jat* prevladava u odnosu na pismom potvrđene ekavizme i ikavizme u Vat. Illir. 4. i Prvotisku. Pritom Vat. Illir. 4, kao najstariji cjeloviti hosl. misal, najbolje čuva oosl. normu, a bilježi i neke ekavizme (pr. *v' vsem' 74b*). Prvotisak pak bilježi također prevladavajući *jat*, uz ekavizme ali i značajniji broj ikavizama: *skudelniču 115b*, *pogrebenie 115b*, *zavedeovu 117b*, te *smišano 116b*, *zadiše 116b* (usp. Šimić 2000: 19, 26).

Dobrovskoga o pozicijski uvjetovanom izgovoru *jata* (1822: 24-26)¹⁹, a ne iz Leskienove poput Broza (zatvoreno /e/, usp. 1922: 5-6). Slovo *jat* u Misalu (1893) bilježi se /ja/ na početku riječi, u postvokalnom i međuvokalnom položaju, iza slova za palatalne suglasnike. Jatom se u hosl. jeziku mogla bilježiti i skupina /ja/ postala od *ę (Vat. Illir. 4 *êše i* 75b, Prvotisak *êše i* 114a), no u Parčičevu Misalu (1893) tomu nije tako: refleks je staroslavenskoga prednjega nosnoga samoglasnika beziznimno /e/, protezom proširen prednji nazal reflektira se katkad u *ê*²⁰, ali *nepravilno jer imamo uglavnom primjere poput: ese i* 131a (Ma *ješę i*, usp. Jagić 1960: 102), *etъ me* 131a, *ne este mene* 131a (Ma *jeți meъ, ne jęste mene*, usp. Jagić 1960: 102). U Misalu (1893) *jat* je zamijenjen slovom *a* iza /l'/, /n'/, /r'/ odnosno umekšanost nije obilježena (pred vokalima /a/ i /e/): *zemla* 133b (*z(e)mļa* 77b, *z(e)mļa* 117b). Izuzetak je primjer *povъtoręetъ* (ali ne iz Muke), usp. Babič 2000: 114)²¹. U samome *Malom azbukvaru* ističe se da je to pitanje kolebljive norme: *Nu jer su riedki ovi potonji slučaji, (a o tom naosob odlučuje Slovnica uz Rječnik) manja će bit pogreška, ako se ra, re svagdje čita kao /ra/, /re/. Za izgovor rju ima pak glagoljica predjotovano slovo, te piše morju, borju se* (2002: 56). Zaključuje se kako je riječ o rješenju hosl. norme XIX. stoljeća koje teži početku redakcijskog formiranja i naslijeđenoj staroslavenskoj pisarskoj praksi: slovo *jat* na položaju prasl. *jata* prevladavajuće u odnosu na slova *e* i *i* (usp. Mihaljević 2009: 299), ali se dopušta izgovor /e/ i /i/ gdje nije protivno predaji²². *Opravdano je postaviti pitanje je li Broz ovdje drugačije normirao izgovor nego što je to zamišljeno u preučenoj Parčičevoj koncepciji, kojoj učenost zamjera čak i Jagić 1894. godine?*

Jerovi. U Parčičevu Misalu ne bilježi se razlika između tvrdoga i mekoga jera. I jedan i drugi označeni su štapićem: *vъ ono* 129b, *člověčъski* 129b, *тъноju* 130a itd. Izgovor /a/ na mjestu zabilježenoga štapića (nekađašnja jaka pozicija) pretpostavlja se prema pravilima iznesenima još u Parčičevu pismu 1869. godine, a kada se na razini pisma bilježi vokalizacija,

¹⁹ U Parčičevu Misalu *jatom* označuju skupine /je/ i /ja/ (a Broz napominje izgovor /e/): *sinъ člověčъski prędanъ budetъ* 129b; *vъzlię na glavu emu* 129b. Prepoznaju se oosl. normirane pozicije, ali Broz napominje izgovor /e/ uz izgovor /ja/.

²⁰ M. Žagar i A. Zaradija Kiš (2006: 176) navode primjer *ęsti* za inicijalni (prejotirani) prednji nazal reflektiran u *ę/ja/*. Mi nismo potvrdili takvoga primjera u tekstu Muke.

²¹ Jedino kada je dopušteno pretojiranim glagoljičnim slovom *ju*: *glagoljučemъ* 132a (*glagoljuči* 76c, *g(lago)ljuču se* 114a), *stvъorju* 132b, no u Vat. Illir. 4 i Prvotisku Misala ovdje je neobilježena umekšanost: *stvoru* 76c, *stvoru* (116a). Još jednom se potvrđuje hiperkorektna hosl. norma XIX. stoljeća, ali i njezino nasljedovanje hosl. norme XIV. i XV. stoljeća glede bilježenja umekšanosti /l/, /n/, /r/, nasuprot običnijem povratku redakcijskim počecima do XIII. st.

²² Dokaz da je ortopejska norma manje podložna standardizaciji.

bilježi se prema iscl. uzorima, što Parčiću zamjera i Jagić u kritičkom osvrtu na Misal 1894. Stanje dakle s jerovima u nekadašnjem jakom položaju u Misalu izgleda ovako:

Tablica 2. Jerovi u nekadašnjem jakom položaju

	Misal (1893)
graf (slovna višestrukost)	I (ne razlikuju se jor i jer)
	e, a (niže i tanje otisnuta slova)
grafem	osobitost hrvatskoglagoljskih spomenika i u XIV. st. (pr. Vat. Illir. 4, Prvotisak) – bilježenje nevokaliziranih jakih jerova
	iscl. i hcsl. norma (ali i općesl. vokalizacija) ²³

Sve će to nagnati Jagića (1894: 210-216) da zaključi kako Parčićev Misal uistinu jest previše učen za praktičnu primjenu (odnosno da je takvom jezična norma u njem provedena i kodificirana trima priručnicima: rukopisnom gramatikom i rječnikom te *Malim azbukvarom*), a osobito su nestabilna pitanja izgovora. Prije svega, to se za Jagića odnosi na na umetanje štapića ı (za ѣ i ѥ) jer obrazovani urednik teksta ipak je trebao misliti na to da Misal na glagoljici nije namijenjen filozofima nego duhovnicima, od kojih većina crkvenoslavenski jezik koristi više u praksi nego u teoriji. Bezbrojni vokali ı u svojem bi sadašnjem obliku mogli zbuniti čitatelje tako da ne znaju gdje ga trebaju čitati, a gdje ne. Ne nedostaje samo grafička razlika u pojedinim slučajevima, nego i uputa za korištenje, nešto u obliku pravila praktičnog izgovaranja, da bi se prilikom izgovora vokala ı bilo moguće ravnati prema „živućem“ idiomu – ponavljao je Jagić. To pravilo doduše ne bi vrijedilo za sve slučajeve, no ipak bi bilo dostatno za mnoge. Smatrao je da bi sretnije rješenje bilo i ono nadahnuto iscl. slovopisnom i pravopisnom normom (ponešto preobraženom): slučajeve u kojima se ı čita kao vokal, i to kao /a/, razlikovati od drugih po dijakritičkom znaku, primjerice kao í. Takvo označavanje bi u slučajevima poput ЧЬСТЬ, ЛЬСТЬ, ДЬНЬСЬ, МЬГЛОУ, АГНЬЦЬ, ОТЬЦЬ itd. (koristi ćirilicnu transkripciju, dijakritički štapić na označenoj poziciji), duhovnicima služilo kao uputa da trebaju čitati часть, ласть, данась, маглоу, агнаць, отаць. Parčić to

²³ Tip vokalizacije ѥ > e posredovan je Misalu (1893) preko iscl. norme i njezine provedbe u Karamanovu Misalu (1741), premda je riječ o vokalizaciji prisutnoj u Assemanijevu evanđelistaru te drugim bugarsko-makedonskim spomenicima kanona staroslavenskih spisa (usp. Soldo 1990: 173, Žagar, Zaradija Kiš 2006: 176).

ne prihvaća, već kako je i sam isticao u pismu od 15. srpnja 1881. (jerovi na svim etimološkim pozicijama prema Miklošićevu staroslavenskom rječniku). Najveću nejasnoću glede jerova Jagiću predstavljaju dionice za pjevanje (nadopunjene notama) u kojima Parčić sasvim nepotrebno razlikuje *a* i *e* (umjesto drevnog ѣ umeće *a*, a umjesto ѣ umeće *e*), te zahtijeva da se pjeva (dakle i čita): /božestvenim/, /vladičestvija/, /denes/, /konec/, /istin/en/ itd.

U *Azbukvaru* pak stoji objašnjenje koje može još više zbuniti glede izgovornih vrijednosti nekadašnjih jakih i slabih jerova. Pitanja su to oko kojih je norma ostala kolebljiva, kako se vidi i iz pisama koje je Parčić Jagiću slao 1869. pa 1881, a odgovor očigledno nije bio dostatan za stabilan dogovor. Sve se u *Azbukvaru* tumači glasovnom harmonijom i spregom sa suvremenim hrvatskim izgovorom jer mnogi su *koji niesu po svema vješti toj uporabi u staroj slovienštini*:

Kad se može rječ i bez ı izgovoriti onda se sasvim izostavlja; ovo valja osobito na kraju i u sredini višeslovčanih rječ, gdje slovka sa samoglasom završuje na suglas, kao n. pr. Bogi /Bog/, višini /višnji/, pravida /pravda/, viděviše /vidjevše/.

Kad se rječ inače da izgovoriti, jer postaje bezglasna ili sasvim mukla, onda se ı može zamieniti s punim, nu kratkim, glasom a ili e; a to valja samo u sredini rječ, gdje slovka bez samoglasa svršuje na ı, kao čisti, vıpli, dviri, tumıni, sıšıdı, tumiēni i t. d.

Opazka²⁴. Pravilnije bi bilo da se tvrdi jer (ı) izgovara kratkim a/u; a meki kratkim e/i: nu. Jer u naših knjigah nema te razlike, a mnogo ih je, koji niesu po svema vješti toj uporabi u staroj slovienštini, najbolje je, kako su jur od pamtievka naši stari hrvatski spomenici običavali, izgovarati samo a, nu prekratko, kao a malko prislonjeno na e, na pr. čitati gorje navedene rječ ovako: čast, vaplj, dviri, tamn, sašd, tamijan (2002: 57).

4. Kratko o Parčičevoj rukopisnoj *csl.* / *hcsl.* gramatici

Parčičevu rukopisna i nedovršena staroslavenska gramatika dosada je javnosti bila poznata samo preko sporednih, marginalnih bilježaka Parčičevih biobibliografa (usp. Bonefačić 1902: 28, Badurina 1993a: 19, Badurina 1993b: 179, Derossi 1993: 39, Ćosić 1993: 53, Soldo 1990: 176²⁵, Jembrih

²⁴ S obzirom na to da je Parčić u pjevnim dionicama bilježio vokalizaciju jakoga jera prema iscl. normi (slovom *e*), što mu Jagić zamjera, vjerojatno je ovu *Opazku* dodao baš on kako bi opravdao postupak u Misalu.

²⁵ U jednom trenutku Soldo pogrešno naziva njegovu gramatiku hrvatskoga jezika *Grammatica della lingua Slava (illirica)* iz 1873. staroslavenskom (1990: 172).

2002: 20-21). Uvijek se isticalo kako iz njegove rukopisne ostavštine znademo da je *pripremao školske učbenike iz staroslavenskoga jezika* (rukopisni *Rječnik latinsko-glagoljski* i *Gramatica paleoslavica-latina*), a očigledno su isti namijenjeni svećenicima glagoljašima koji se školuju u Rimu, što je potvrđeno i Apostolskim pismom Zavodu sv. Jeronima *Slavorum Gentem* koje je 1. kolovoza 1901. uputio papa Leon XIII. (usp. i Lukić 2012a: 382-401). Parčić je rukopisnom gramatikom također pokušao kodificirati hosl. normu XIX. st. Primjeri u njoj ispisani su glagoljicom, a morfološka norma jest uglavnom očuvana staroslavenska (/pr/opisana prema Dobrowskom, Leskienu i Miklošiću). Već je karakteristično provedena slovopisna i pravopisna reforma: prema hrvatskoj redakciji, ali sa zadržanim iscl. dijakritičkim znacima ponad slova, čak i u transliteriranim primjerima. Uputni jezik bio je latinski (metodološka praksa uspostavljena radom Paštrića, Sovića i Karamana, usp. i latinskim jezikom pisanu rusku gramatiku Heinricha Ludolfa *Grammatica Russica* iz 1696. godine). Anđelko Badurina ističe da se ta latinska gramatika čuva u Arhivu samostana Sv. Marije na Glavotoku, ima 32 lista pisana latinskim jezikom, dok su staroslavenski primjeri (drugačije nego u Solde) pisani ćirilicom i latinicom. Tu se nalazi i koncept *Latinsko-staroslavenskoga rječnika* pisanoga glagoljicom. Jedan je dio u bilježnici od 90 listova pisan abecednim redom, a drugi dio na 9 araka folio formata, ali nije poredan abecednim redom (Badurina 1993b: 179). Primjerak staroslavenske gramatike koji nam je ustupljen u Arhivu Provincije franjevac trećoredaca u Zagrebu (Ksaver) istoga je opsega i jednakih podnaslova koje spominje u vezi s latinskom Badurina, ali je pisana hrvatskim jezikom (tako je i s primjerima)²⁶.

Da je riječ o nedovršenoj rukopisnoj gramatici, svjedoči već činjenica da gramatika započinje morfologijom ili oblikoslovljem (premda se to može razumjeti i definicijom gramatike u užem smislu koja se dijeli na morfologiju, u kojoj se proučavaju najmanje značenjske jedinice (morfemi), oblici, ustrojstvo i vrste riječi, te sintaksu, koja obuhvaća proučavanje odnosa među sastav-

²⁶ Gramatika je iscrpnije opisana i predstavljena na simpoziju *Glagoljska tradicija u povijesti slavenske pismenosti* (21. – 27. listopada 2013) u organizaciji Staroslavenskoga instituta iz Zagreba, Instituta za slavistiku Ruske akademije znanosti iz Moskve te Odsjeka za kroatistiku i Odsjeka za istočnoslavenske jezike i književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Zbog sadržajnih ograničenja ovoga rada i već uspostavljenih istraživačkih ciljeva, osvrnut ćemo se samo na ona mjesta iz gramatike koja na primjeru slovopisne / pravopisne i fonološke (te ortoepske) norme pokazuju kako je proces normiranja i kodifikacije norme hosl. jezika u XIX. stoljeću (Parčićeva koncepcija) otvoren kanonu stsl. spisa (X. i XI. st), hosl. srednjovjekovnoj knjiškoj tradiciji (XIV. i XV. st. – Vat. Illir. 4, Prvotisak Misala), ali i iscl. uzorima (osobito Karamanov Misal 1741).

nicama nizova i funkcija tih sastavnica u složenijim jezičnim jedinicama²⁷), a Parčićeva terminologija jasno ukazuje na njegovu pripadnost Zagrebačkoj ili Ilirskoj školi. Navedeno osnažuje i znanje o Parčićevu autorstvu *Gramatike hrvatskoga jezika* (1873) koja izlazi iste godine kao i *Slovnica hervatska za srednja učilišta* Adolfa Vebera (Tkalčevića), a pisana je u tradiciji jezika tzv. Zagrebačke ili Ilirske škole (Anić 1993: 93).

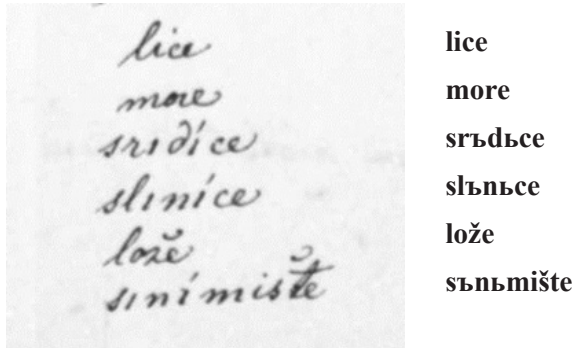
Nadalje, Parčićeva je gramatika pregledna sinkronijska gramatika (predstrukturalistička), započinje morfologijom i ne ide predaleko u dijakroniju. Točnije ne uspostavlja vezu s rekonstruiranim oblicima u prajeziku preko jezika srodnika i izoglosa, a osvrće se samo na one komponentne u općeslavenskom jeziku i njegovim redakcijskim podsustavima koje su izravno povezane (pr. denazalizacija nosnika ili bilježenje vokalizacije jerova i sl).

Parčić se kod primjera u gramatici služio, premda u transliteracijskim vrijednostima, istočnoslaveniziranim tipom slovopisa i pravopisa koji je kanoniziran Karamanovim *Bukvarom* (1739) i kasnijim misalskim i brevijarskim izdanjima. Glede zabilježenih fonoloških promjena (denazalizacija, bilježenje vokalizacije nekadašnjega jakog jera, slovo *šta*, *đerv* i dr) riječ je o hosl. primjerima (obnovljen jezični tip XIX. st). Primjernosti radi, posebnosti istočnoslavenske grafije u početnim Parčićevim navodima ovdje ćemo donijeti u slikovnim prilozima. Takvi su primjerice štapić za *jor* i štapić s dijakritičkim znakom za *jer*, slovo *i* s dijakritičkim znakom za glas /j/, jat s točkom za glasovnu vrijednost /je/ i sl.

Premda Parčić donosi primjere iz kanona stsl. spisa (*Assemanijevo*, *Zografsko evanđelje*, *Suprasljaski zbornik*), kao i iz hrvatskih redakcijskih spomenika (senjski *Lobkovicov kodeks*, vrbnički misali i brevijari itd), a citira i Berčićevu *Chrestomatiu* – prema pisarskoj praksi koja u odnosu na grafetičku i grafemičku razinu analize ukazuje na postojanje slova za jerove (štapić i štapić s dijakritičkim znakom), slovima *u* i *e* zabilježenu denazalizaciju jusova (prednji nazal denazaliziran u *e* prema hosl), slovom *y* (transliteracijska vrijednost, prema isl. uzorima) zabilježeno čuvanje jerya zaključujemo da je riječ i o oslonjenosti na tada 200 godina dugu istočnoslaveniziranu tradiciju liturgijskoga jezika i spomenika, kao i postojećih slovnica Zizania (1596) i Smotrickoga (1619), ali i da je riječ o svojevrsnoj gramatici koja pro(o)pisuje hr-

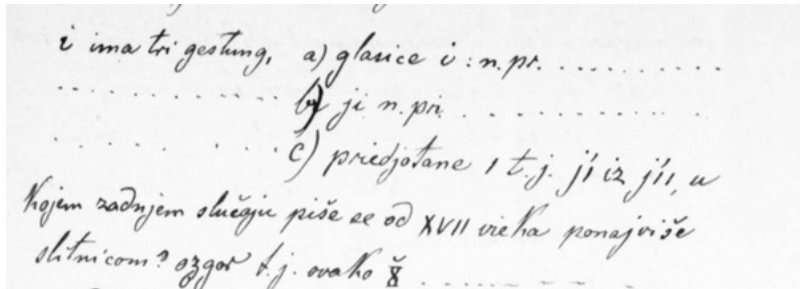
²⁷ Tek gramatika i gramatički priručnici u širem smislu obuhvaćaju i fonologiju, u kojoj se proučavaju glasovni sustav jezika i razlikovna obilježja pojedinih glasova (fonema) u sastavu jezičnih jedinica kojima je svojstveno značenje (tj. morfema), te dijelove semantike (proučavanje značenja riječi i drugih jezičnih jedinica), leksikologije (proučavanje rječničkog sastava nekog jezika) i stilistike (proučavanje jezičnih jedinica s obzirom na uporabno raslojavanje). Također, sustav i raspodjela gramatičkih sadržaja na ortografiju, etimologiju (morfologiju), sintaksu i prozodiju naslijeđen je iz tradicionalnih grčkih i latinskih gramatika.

vatski crkvenoslavenski jezik (novocsl. tipa), dakako ukoliko se on shvaća kao podsustav staroslavenskoga jezika prilagođen liturgijskim potrebama Crkve u XIX. st. Na taj se način uspostavlja afirmativan tip odnosa prema iscl. razdoblju, u vanjskojezičnom (metodološkom) smislu (oblikovanje priručnika), ali i samim pravopisnim i jezičnim rješenjima (usp. Parčićevo bilježenje jerova s dijakritičkim znacima, kao i Jagićeve napomene u kritici Misala 1894).

Slika 1. Znakovi za jerove prema iscl. pravopisnoj normi

Na drugom mjestu Parčić sam komentira iscl. slovo*p*is i pravopis pri bilježenju izgovorne vrijednosti slova *i* = /j/. Poznato mu je dakle da se već u Levakovićevu Brevijaru (1648) već pojavljuje slovo *i* s dijakritikom za /j/, a i u Karamanovu Misalu, ali to je već XVIII st.

Slika 2. Parčićevo komentiranje o iscl. slovo*p*isu i pravopisu u Gramatici

Jezične su definicije afirmativne i u sprezi s vodećim staroslavenskim gramatikama Parčićeva vremena (Dobrovsky, Leskien, Miklošič), ukoliko su poglavlja ispunjena primjerima (gdjegdje u ovoj nedovršenoj gramatici stoje upražnjena mjesta za paradigmatske nizove deklinacija ili konjugacija, ali

bez ispisa), oni su reprezentativni i potvrđeni izvornikom (spomenici kanona staroslavenskih spisa, istočnoslavenizirani spomenici i hrvatskostaroslavenski spomenici). Naslonjenost na tradiciju Zagrebačke škole prepoznaje se najprije u terminologiji i drugim detaljima (pr. poredak padeža), ali se ona ne slijedi bespogovorno, što je Sanda Ham zaključila i u odnosu na Parčićevu talijansku gramatiku hrvatskoga jezika (*Grammatica della lingua slava (illirica)* 1873). U tom smislu mogu se uspostaviti i veze sa tzv. sestrinskom staroslavenskom gramatikom, točnije udžbenikom staroslavenskoga jezika Ivana Broza, inače vukovca, iz 1889. godine (primjerice, izostanak terminologije za glasovne promjene). Tomu je tako jer se nekoliko temeljnih svojstava usporedbe kod ovih dvaju gramatičara ispostavljaju zajedničkim – vrijeme djelovanja (druga polovica, točnije kraj XIX. stoljeća), zanemarena jezičnopovijesna komponenta njihove jezikoslovne djelatnosti, tip knjige – udžbenik / priručnik / pomoćno liturgijsko sredstvo, zajednički rad na pripremama pomoćnih knjiga za čitanje i uporabu novih staroslavenskih liturgijskih knjiga – pr. *Mali azbukvar* 1894. itd.

Nadalje, Parčićeva metodološka korektnost očituje se u pozivanju na izvore – postojeće gramatike kojima se služio i od koje je primjere odmjerio, kao i u dijelovima jezičnih opisa u kojima se poziva uvod, točnije daje naslutiti da je rukopis imao uvodno poglavlje u tipu vanjske povijesti jezika – u kojem su opisane povijesne okolnosti nastanka staroslavenskoga jezika i dviju azbuka, vjerojatno su donesene tablice s azbučnim poretkom slova glagoljice i ćirilice, njihovim brojevnim vrijednostima i imenima, predstavljeni su temeljni spomenici kanona staroslavenskih spisa, kao i spomenici za koje već, kako ističe i Lunt (2001: 10-12), postoji jasna klasifikacijska oznaka redakcije / recenzije, odnosno jasno je da je riječ o spomenicima koji ne oprimjeruju više općeslavenski književni jezik, već neki od podsustava. Za Parčića je dakako osobito bitan hrvatski tip ckrvenoslavenskoga jezika, onaj koji je i prema vanjskim dokumentima (papinski dekreti, rad Odbora za izdavanje liturgijskih knjiga, članci u glasilima poput najpoznatijega *Za obstanak glagoljice* 1882. i dr) odabran za jezik novih staroslavenskih liturgijskih izdanja uz ustavnu glagoljicu. Što čini u spomeničkom, jezičnom, pismovnom i spacijalno-temporalnom kriteriju hrvatski crkvenoslavenski jezik, Parčić u nedovršenom gramatičkom rukopisu daje naslutiti, a mi znademo i potvrditi činjenicom da je na njegovoj „obnovi“ surađivao još s Ivanom B(e)rčićem pri izdavanju *Chrestomathie linguae veter-slovenicae* 1859. Sve je spomenute informacije Parčić zasigurno namjeravao uvrstiti u gramatiku jer ih je svejednako uvrštavao u prepisku s Josipom Jurjem Strossmayerom, Franjom Račkim, Vatroslavom Jagićem i drugima, u članke i prikaze kojima se javljao u glasilima svoga vremena, a rabio ih je i kao argumente u sada već proslavljenim jezično-pismovnim polemikama.

5. Zaključak

U radu se uspostavlja afirmativan odnos između novocrkvenoslavenskih jezičnih varijeteta u dodiru – istočnoslavenskoga s (o)pisanom normom (XVII. i XVIII. st) te hrvatskoga crkvenoslavenskog XIX. stoljeća, čija je norma (pr)opisana temeljnim priručnicima koje je priredio Dragutin Antun Parčić (uz I. Broza *Mali azbukvar* 1894, rukopisna csl. gramatika i rječnik), kao pomoćna izdanja uz hosl. Misal iz 1893. godine. Nakon sociolingvističkoga (vanjskojezičnopovijesnoga) uvoda, u drugom dijelu rada istaknuti su elementi slovopisne / pravopisne (i ortoepske) hosl. norme XIX. stoljeća. Na temelju kratke komparativne analize stanja u primjernim hosl. spomenicima XIV. i XV. stoljeća te u Misalu (1893) i Azbukvaru (1894), moguće je zaključiti kako je nova jezična koncepcija obilježena demokratičnim stavom D. A. Parčića (i I. Broza) – preuzimaju se rješenja iz izvorne hosl. norme, čas s početka (uporaba slova *đerv*), čas s vrhunca redakcije (bilježenje umekšanih /l/, /n/, /r/), potom iz iscl. norme (Karaman, Bukvar 1739. i Misal 1741: bilježenje vokalizacije jakoga *jera* slovom *e*, pretpostavljeni izgovor svakoga jakog *jera* kao /e/i/). Kratkim propitivanjem izvora i priručnika potvrdila se i vanjskojezičnopovijesna teza o hosl. jeziku XIX. stoljeća kao nadnacionalnom, općeslavenskom jeziku liturgije, sukladno politici Rima i ekumenskim težnjama *Cyrillomethodiane*.

Kratak osvrt na rukopisnu csl. gramatiku potvrđuje Parčićevu eklektičnu jezičnu koncepciju u uređivanju liturgijskih knjiga i težnju za normiranjem svih razina *novoga* hosl. jezika. Naposljetku, valja istaknuti i metodičko-didaktičke doprinose slovničkoga štiva i Azbukvara, osobito jer je Parčić naglasio komu je slovnički rukopis namijenjen – studentima bogoslovije, svećenicima i laicima glagoljašima – i u koje svrhe – učenje staroslavenskoga jezika za praktičnu primjenu u staroslavenskoj liturgiji.

Literatura

- Anić, Vladimir. 1993. „Dragutin Parčić kao hrvatski gramatičar“. U *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Život i djelo Dragutina A. Parčića (Zadar – Preko 18. i 19. listopada 1992)*, ur. Julije Derossi, 92–102. Zadar: Matica hrvatska – Ogranak Zadar.
- Babič, Vanda. 2000. *Vpliv vzhodne cerkvene slovanščine na hrvaške glagolske tekste v 17. in 18. stoletju*. Ljubljana: Razprave Filozofske fakultete.
- Babič, Vanda. 2008. „Matej Sovič in ohranjeni rokopis njegovega latinskega prevoda slovnice Meletija Smotrickega (1619) iz leta 1773 v rokopisni zbirki NUK Ljubljana“. U *Zbornik referatov za štirinajsti mednarodni slavistični kongres, Ohrid, 10–17. september 2008*, ur. Aleksandra Derganc, 31–47. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije.
- Badurina, Anđelko. 1993b. „Nepoznati Parčić“. U *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Život i djelo Dragutina A. Parčića (Zadar – Preko 18. i 19. listopada 1992)*, ur. Julije Derossi, 155–182. Zadar: Matica hrvatska – Ogranak Zadar.
- Badurina, Antun. 1993a. „Uz otkrivanje spomen-ploče o. A. D. Parčiću“. U *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Život i djelo Dragutina A. Parčića (Zadar – Preko 18. i 19. listopada 1992)*, ur. Julije Derossi, 14–16. Zadar: Matica hrvatska – Ogranak Zadar.
- Bolonić, Mihovil. 1980. „Tiskane glagoljske knjige krčkih glagoljaša“. *Croatica Christiana Periodica* 4 (5): 1–40.
- Bonefačić, Kvirin Klement (Daroslav). 1902. *Dragutin A. Parčić*. Krk: Kurykta.
- Broz, Ivan (ur. D. A. Parčić). 1894. *Mali azbukvar za pravilno i jednolično čitanje glagoljice u novih crkvenih knjigah po crkvenoj recenziji*. Rim: Congr. de Propaganda Fide, Ex typographia polyglotta.
- Corin, Andrew R. 1993. „Variation and norm in Croatian Church Slavonic“. *Slovo* (41/42): 155–196.
- Ćosić, Vjekoslav. 1993. „D. A. Parčić, život u djelu“. U *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Život i djelo Dragutina A. Parčića (Zadar – Preko 18. i 19. listopada 1992)*, ur. Julije Derossi, 45–58. Zadar: Matica hrvatska – Ogranak Zadar.
- Damjanović, Stjepan. 1984a. „Jezik prvotiska u kontekstu književnojezične prakse hrvatskih glagoljaša“. *Slovo* (34): 63–80.
- Damjanović, Stjepan. 1984b. *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

- Damjanović, Stjepan. 1991. *Jedanaest stoljeća nezaborava*. Osijek – Zagreb: Izdavački centar Revija, Međunarodni slavistički centar Republike Hrvatske.
- Damjanović, Stjepan. 2000. *Filološki razgovori*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Damjanović, Stjepan. 2003. „Brozovo poznavanje slavenske i hrvatske jezične starine“. *Fluminensia* 15 (1): 1–8.
- Damjanović, Stjepan. 2005. *Staroslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Damjanović, Stjepan. 2008. *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Derossi, Julije. 1993. „Antun Dragutin Parčić (1832-1902)“. U *Zbornik radova sa znanstvenoga skupa Život i djelo Dragutina A. Parčića (Zadar – Preko 18. i 19. listopada 1992)*, ur. Julije Derossi, 33–44. Zadar: Matica hrvatska – Ogranak Zadar.
- Dobrovsky, Josef. 1822. *Institutiones linguae slavicae dialecti veteris*, Vindobonae: Sumptibus et typis Antonii Schmid.
- Eterović, Ivana. 2012. „Poredbena metoda i filološke analize ranonovovjekovnih hrvatskoglagojskih liturgijskih tekstova“. U *Zbornik radova Petoga hrvatskog slavističkog kongresa*, ur. Marija Turk, Ines Srdoč-Konestra, 33–39. Rijeka: Filozofski fakultet.
- Fućak, Jerko. 1975. *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Golub, Ivan. 1971. „Rad Ivana Paštrića na izdavanju glagojskih liturgijskih knjiga“. *Slovo* (21): 377–387.
- Golub, Ivan. 1996. „Ivan Paštrić u maticama Arkadije“. *Croatica – prinosi proučavanju hrvatske književnosti* 26 (42/43/44): 133–140.
- Hamm, Josip. 1963. „Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika“. *Slovo* (13): 43–67.
- Hamm, Josip. 1971. „Ruska redakcija u glagojskim spomenicima“. *Slovo* (21): 213–222.
- Hercigonja, Eduard. 1971. „Odabrane perikope evanđelja iz Prvotiska“. U *Misal po zakonu rimskoga dvora*. Zagreb: LIBER.
- Hercigonja, Eduard. 1984. „Povijesni, društveni i kulturnoambijentalni uvjeti nastanka i razvoja hrvatskoga glagojskog tiska (u povodu 500. obljetnice prvotiska Misala 1483)“. *Slovo* (34): 17–62.
- Jagić, Vatroslav. 1894. „Kritischer Anzeiger: Missale Romanum slavonico idiomate ex decreto sacrosancti concilii tridentini restitutum (...)“. *Archiv für slavische philologie* (16): 210–216.

- Jagić, Vatroslav. 1910. „Erinnerrungsblätter an Ivan Berčić und Dragutin Parčić“. *Archiv für slavische philologie* (31): 288–300.
- Jagić, Vatroslav. 1913. „Hrvatska glagolska književnost“. U *Povijest hrvatske književnosti, knjiga I*, Branko Vodnik, 9–60. Zagreb: Matica dalmatinska.
- Jagić, Vatroslav. 1960. *Codex marianus glagoliticus*. Graz: Akademischen Druck- und Verlagsanstalt.
- Jembrih, Alojz, Mladen Kezele. 2002. *Ex libris Kezele*. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
- Jučević, Ivan. 2002. *Jezik hrvatskoglagoljskih tiskanih brevijara*. Osijek: Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku.
- Leskien, August. 1922. *Handbuch der Altbulgarischen (Altkirchenslavischen) Sprache (Grammatik – Texte – Glossar)*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung.
- Lozić Knezović, Katarina i Gordana Galić Kakkonen. 2010. „Odnos crkvenoslavenskoga jezika i govornoga jezika u hrvatskome srednjovjekovlju“. *Časopis za hrvatske studije* 6 (1): 211–226.
- Lukić, Milica, Marina Pilj Tomić. 2010. „Staroslavenske liturgijske knjige na hrvatskom nacionalnom prostoru u XIX. stoljeću“. *Lingua Montenegrina* 3 (6): 75–107.
- Lukić, Milica. 2012a. „Korespondencija đakovačkoga biskupa Josipa Jurja Strossmayera i sarajevskog nadbiskupa Josipa Stadlera“. U *Zbornik radova VI. međunarodnog znanstvenog simpozija Muka kao nepresušno nadahnuće kulture*, 382–402. Zagreb: Udruga Pasijska baština.
- Lukić, Milica. 2012b. „Dragutin Antun Parčić i njegov Rimski misal slavenskim jezikom (Rim, 1893.) – (u povodu 100. obljetnice Parčičeve smrti i pretiska njegova glagoljskog Misala u Crnoj Gori)“. *Lingua Montenegrina* 5 (10): 317–337.
- Lunt, Horace G. 2001. *Old Church Slavonic Grammar*, Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Matasović, Maja. 2009. „Svećenici između latinskog i hrvatskog jezika (17-19. st.)“. U *Jezična politika i jezična stvarnost*, ur. Jagoda Granić, 51–60. Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku.
- Mićanović, Krešimir. 2004. „Hrvatski s naglaskom“. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 30 (1): 121–130.
- Mićanović, Krešimir. 2006. *Hrvatski s naglaskom – standard i jezični varijeteti*. Zagreb: Disput.
- Mihaljević, Milan, Johannes Reinhart. 2005. „The Croatian Redaction: Language and Literature“. *Incontri Linguistici* 28: 31–82.

- Mihaljević, Milan. 1992. „The Phonological System of the Croatian Redaction of Church Slavonic“. *Slavic and East European Journal* 36 (1): 1–16.
- Mihaljević, Milan. 2009. „Hrvatski crkvenoslavenski jezik“. U *Povijest hrvatskoga jezika – I. knjiga: Srednji vijek*, ur. Josip Bratulić i drugi, 283–349. Zagreb: Croatica.
- Miklošič, Franc. 1875. *Vergleichende Grammatik der slavische Sprachen*. Beč: Wilhelm Braumüller.
- Milčetić, Ivan. 1883. „O novom izdanju hrvatskih liturgičkih knjiga“. *Vienac* (17): 281–282.
- Parčić, Dragutin Antun. ? (rukopis). *Gramatika staroslavenska*. Rim.
- Parčić, Dragutin Antun. 1893. *Римьски Мисалъ slavěньскимъ езикомъ прѣсв. G. N. Urbana Papi VIII повелѣниемъ изданъ Missale romanum slavonico idiomate es decreto sacrosancti Concilii Tridentini*. Rim: Congr. de Propaganda Fide, Ex typographia polyglotta.
- Petrović, Ivanka. 1979. „Franjo Rački – otac hrvatske Cyrillo-Methodiane“. *Zbornik zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU* 9: 47–99.
- Roth, Kevin. 2013. „Learning Russian via Latin in the 17th century“. *Graeco-Latina Brunensia* 18 (1): 171–183.
- Samardžija, Marko. 2008. *Hrvatski jezik, pravopis i jezična politika u NDH*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Sgambati, Emanuela. 1983. „Udio Rusina u izdavanju hrvatskih glagoljskih knjiga u XVII. stoljeću“. *Slovo* (32/33): 103–122.
- Soldo, Antun Josip. 1990. „Antun Dragutin Parčić i njegov glagoljski misal“. *Slovo* (39-40): 167–181.
- Stojković, Marijan. 1930. „Pokušaji uvođenja ruskoslavenske gramatike Meletija Smotrickoga kod Hrvata katolika“. *Nastavni vjesnik* 38: 120–131.
- Strohal, Rudolf. 1912. *Hrvatska glagolska knjiga*. Zagreb: Tiskara Merkur.
- Šimić, Marinka. 2000. „Jezik Muke po Mateju u hrvatskoglagojskim misalima“. *Slovo* (50): 5–117.
- Škiljan, Dubravko. 1988. *Jezična politika*. Zagreb: Naprijed.
- Tandarić, Josip Leonard. 1993. *Hrvatska glagoljska liturgijska književnost – Rasprave i prinosi*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Trudgill, Peter. 1995. *Sociolinguistics: an introduction to language and society*. Michigan: Penguin.
- Wardhaugh, Ronald. 2006. *An Introduction to Sociolinguistics*. Malden (MA, USA): Blackwell Pub.
- Wright, Sue. 2010. *Jezična politika i jezično planiranje – od nacionalizma do globalizacije*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

- Žagar, Mateo, Antonija Zaradija Kiš. 2006. „Muka po Mateju u Parčičevu misalu (1893): kulturološke, jezične i grafijske odrednice (nacrtak)“. U *Zbornik radova 5. Međunarodnog znanstvenog simpozija s temom: Boka kotorska – jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine*, ur. Jozo Čikeš, 153–189. Zagreb: Udruga Pasionaska baština.
- Žagar, Mateo. 2012. „Zadaci i perspektive istraživanja jezika glagoljskih tisanih izdanja Šimuna Kožičića Benje (uz pripremanje kritičkog izdanja Misala hruackoga)“. *Fluminensia* 24 (1): 111–124.
- Žagar, Mateo. 2013. *Uvod u glagoljsku paleografiju*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Milica LUKIĆ & Vera BLAŽEVIĆ-KREZIĆ

PARČIĆ'S CONCEPT OF RECONSTRUCTION OF OLD-SLAVIC LITURGICAL BOOKS IN THE 19TH CENTURY

It is indisputable today that the leading role in the reconstruction of Old Church Slavic liturgical books in the 19th century belonged to Dragutin Antun Parčić. This 19th century's *homo universalis* in paleoslavic / paleocroatistic literature is known as the one who saved, through the *Glagolitic Missal*, an archaic Croatian privilege – Glagolitic script from impending doom threatening it in the second half of the 19th century. His *Glagolitic Missal*, which returns Church Slavic language to the liturgical use, came out in 1893 and is the culmination of St. Cyril and Methodius's rebuilding efforts not only among the Croats, but also among the Slavs in general. At the time when Glagolitic script was suppressed in the Croatian national area, proper use of the Glagolitic Missal had to be provided, and therefore D. A. Parčić issued an *Alphabetic manual for proper and uniform reading of the Glagolitic script* (authored by Ivan Broz, 1894) and edited the Old Slavic grammar and dictionary: *Grammatica Paleoslavico-Latina and Latin-Glagolitic Dictionary*, which remained in manuscript. The paper therefore describes the two mentioned manuals and shows that what they are describing (and prescribing) is in accordance with Parčić's conception of language design (reconstruction) of old Slavic liturgical books, especially the *Missal* of 1893. It also confirms that Parčić approached the reconstruction Slavic liturgical books deliberately and with a clear concept.

Key words: *Croatian Church-Slavic language, 19th century, Missal of 1893, auxiliary liturgical books*